

VERDER NA DE KLAP

EVALUATIE EN PERSPECTIEF

RAPPORT COMMISSIE-FRISSEN

NOVEMBER 2010

CDA

November 2010

Redactieadres:

CDA-bureau

Postbus 30453

2500 GL Den Haag

VERDER NA DE KLAP

EVALUATIE EN PERSPECTIEF

RAPPORT COMMISSIE-FRISSEN

NOVEMBER 2010

CDA

INHOUD

1. EEN WEES	4
1.1 De electorale realiteit	6
1.2 Tegen de legendevorming	7
1.3 Verantwoording	9
2. NEDERLAND 1980 – 2010	12
2.1 Periode 1980 – 1990	14
2.2 Periode 1990 – 2000	15
2.3 Periode 2000 – 2010	16
2.4 En hoe verder, na 2010?	17
3. DE BINNENKANT	20
3.1 Leden en kiezers	22
3.2 Onstuimige jaren	27
3.3 Functioneren van de partij	30
3.4 Ook in andere partijen voelbaar	35
4. KEERPUNT 2010	38
4.1 De aanloop	40
4.2 Vervroegde verkiezingen	42
4.3 Samenstelling kandidatenlijst	43
4.4 Verkiezingsprogram en financiële paragraaf	44
4.5 Campagne	44
4.6 Meningsvorming, beeldmerk en mediacultuur	47
5. UITDAGINGEN AAN HET BEGIN VAN DE 21E EEUW	48
6. VERANDEREN OM TE BLIJVEN	54
7. DE WEG TERUG	60
7.1 Samenvatting	62
7.2 Conclusies	63
7.3 Aanbevelingen	65
BIJLAGEN	70
1 Persbericht instelling Evaluatiecommissie	72
2 Leden evaluatiecommissie en reflectiegroep	74
3 De commissie heeft gesproken met:	75
4 Samenvatting Kennismonitor 2010	76
5 Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen	78

1. EEN WEES

Op 9 juni 2010 leed het CDA de zwaarste nederlaag bij een landelijke verkiezing in zijn geschiedenis. Het verlies in stemmen voor de CDA-lijst en -kandidaten en het verlies in zetels in de Tweede Kamer waren beide ongekend. Voor een gedegen analyse en lessen uit deze feiten is het noodzakelijk de omvang en betekenis van deze nederlaag voluit te beseffen. Want een overwinning heeft vaak vele ouders, maar een nederlaag is meestal een wees.

Het rapport van de commissie-Frissen wil niet meer en niet minder dan het CDA de instrumenten geven om met een gedegen analyse tot doeltreffende lessen uit deze nederlaag te komen. Partij en leden zullen daartoe het feit van deze klap en de consequenties ervan voor de positie van het CDA eerlijk onder ogen moeten zien. Ook moeten willen zien. Vanuit realiteitszin en herwonnen idealisme voor het gedachtegoed van de christendemocratie zullen zij de noodzakelijke lessen nuchter, oprecht en eensgezind kunnen trekken. En dat moet ook, veel anders zit er na 9 juni 2010 niet op.

1.1 DE ELECTORALE REALITEIT

Het CDA ging in stemmen meer dan 50% achteruit: van 2,6 miljoen kiezers in 2006 naar 1,2 miljoen in 2010. 43% van de burgers die in 2006 hun stem aan een CDA-kandidaat gaven, deden dit in 2010 opnieuw. 18% van hen bleef ditmaal thuis. 39% ging naar een andere partij met hun stem, waarvan de VVD (17%) de meeste overstappers kon overtuigen.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 was het CDA niet slechts de grootste partij geweest in zetels (41) en stemmenaandeel (26,1%), maar was het ook de grootste onder alle leeftijdsgroepen, behalve degenen tussen 45 en 55 jaar. Onder de jongeren tot 25 jaar scoorde het CDA toen zelfs 28%, bijna tweemaal zo veel als PvdA, SP en VVD, die met 14 à 15% daarachter kwamen. Een forse voorsprong kende het CDA ook onder de jonge kiezers tussen 25 en 35 jaar (31%) en onder kiezers van 55 jaar en ouder (36%). De aanspraak op het etiket 'volkspartij' was dan ook niet ongegrond.

Het resultaat op 9 juni 2010 was geheel anders. Het aantal gemeenten in Nederland waar het CDA als grootste uit de bus kwam, ging van meer dan 330 van de 430 naar 74. Alleen in rurale, dunbevolkte delen van Friesland, Salland, Twente, de Achterhoek en Zuid-Oost-Brabant zijn nog gebieden aan te wijzen waar het CDA als grootste partij geldt. In de stedelijke centra van bevolking – ook buiten de Randstad – daalde de stem voor het CDA naar soms marginale percentages. Om een aantal stedelijke cijfers van buiten de Randstad te noemen: in Arnhem ging het CDA van 17% naar 7. Eindhoven: van 23 naar 10, Breda: van 25 naar 11, Groningen: van 13 naar 6, Lelystad: van 18 naar 7, Maastricht: van 21 naar 10, Nijmegen: van 18 naar 8, Vlissingen: van 22 naar 11, Venlo: van 27 naar 14, Zwolle: van 22 naar 12.

In het westen van het land – waar de meeste kiezers wonen – ging het CDA in de stedelijke en suburbane centra van vaak al zwakke uitslagen naar (zeer) marginale resultaten. Almere: van 17% naar 5, Amsterdam: van 9 naar 3, Delft: van 19 naar 8, Den Haag: van 17 naar 6, Haarlem: van 17 naar 7, Purmerend: van 18 naar 6, Rotterdam: van 14 naar 6, Capelle a.d. IJssel: van 22 naar 9, Utrecht: van 17 naar 6.

In bijlage 5 staat een compleet overzicht van de feitelijke uitslag van het CDA op 9 juni, gerangschikt naar het relatieve verlies ten opzichte van 2006, per provincie en gemeente. Dat geeft een helder beeld van de klap die het CDA uitgedeeld kreeg: de zwaarste verliezen vielen in de Randstedelijke plaatsen en de neergang was relatief het minst in noordelijke gemeenten.

1.2 TEGEN DE LEGENDEVORMING

Het CDA verloor aanhang naar alle kanten van het politieke spectrum. Legendevorming daarover is riskant voor de analyse en conclusies die de partij daaruit moet trekken. Zo werd al tijdens de verkiezingsavond op 9 juni verteld dat het CDA vooral in het zuiden van het land dramatisch verloor, en dat de PVV daarvan de belangrijkste oorzaak en uitbater was. De cijfers laten een andere werkelijkheid zien: in het zuiden is relatief en absoluut minder verloren dan in het westen en de grote steden. En het verlies is in belangrijke mate naar de VVD en de 'niet kiezers' gegaan. In de grote steden verloor het CDA zelfs meer aan de PvdA dan aan de PVV, net als in het noorden van het land.

		Stemde CDA in 2006	Nielsen Regio				
			Grote steden	Rest West	Noord	Oost	Zuid
Aantal kiezers in 2006 (x 1.000)		2.695	120	980	250	630	715
Stemgedrag 2010	PvdA	5%	15%	4%	11%	3%	2%
	VVD	24%	22%	29%	22%	24%	23%
	CDA	45%	39%	39%	48%	52%	48%
	PVV	13%	11%	13%	9%	10%	17%
	D66	5%	5%	5%	2%	4%	5%
	Groen Links	1%	0%	2%	2%	1%	0%
	SP	3%	3%	3%	4%	1%	4%
	ChristenUnie	2%	3%	2%	1%	4%	1%
	SGP	1%	1%	2%	0	1%	0
Andere partij	1%	1%	1%	1%	0	0%	
Totaal		100%	100%	100%	100%	100%	100%

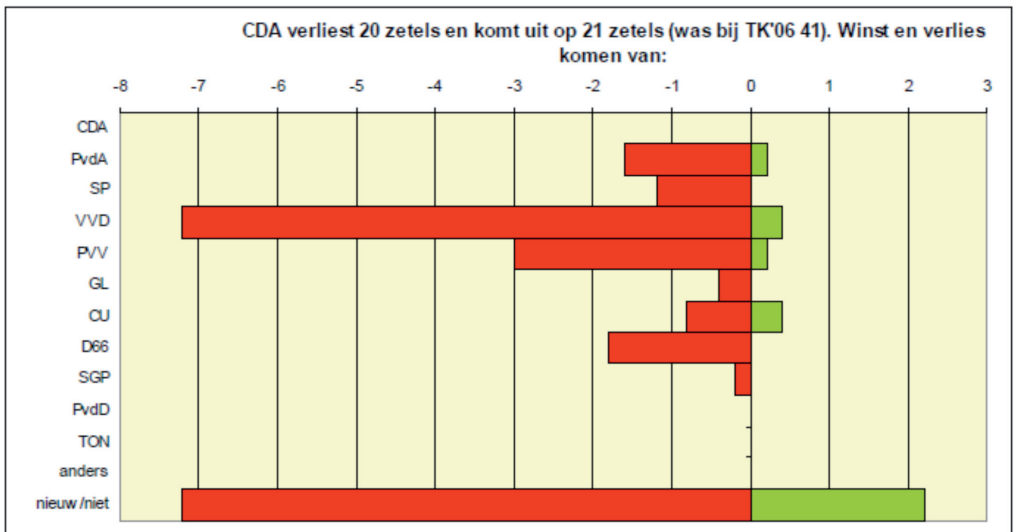
Bron: www.peil.nl (Maurice de Hond)

De grootste verliespost, zowel absoluut als relatief, is het vertrek geweest van CDA-kiezers in het westen van het land buiten de grote steden naar de VVD. Precies dat deel van de kiezers en het land dus, waar het CDA in 2006 een onverwachte plus kon bereiken – tegen de nationale verliestrend in – waardoor het de grens van 40 zetels nog kon overtreffen.

Opmerkelijke deelaspecten van de cijfermatige gegevens zijn nog de volgende:

- het CDA verloor opvallend zwaar onder de eigen-huis-bezitters;
- het CDA verloor relatief fors onder mensen met een gemiddeld of hoger opleidingsniveau;
- het CDA verloor ook relatief fors onder de mensen met een inkomen boven modaal;
- de trouwe kiezers van het CDA zijn een relatief kleine groep: alleen boven de 65 jaar is de aanhang loyaler aan de partij dan gemiddeld onder de kiezers;
- het CDA kreeg in 2010 voor het eerst beduidend meer mannen dan vrouwen als kiezers (55-45%);
- het verlies onder jonge kiezers was dramatisch;
- de winst van de VVD vertoont sterke analogie met het verlies van het CDA: opvallend sterk in het westen buiten de grote steden, onder de mensen met een gemiddeld opleidingsniveau en onder mensen jonger dan 34;
- de winst van de PVV is primair geboekt onder kiezers in het zuiden en het westen buiten de grote steden, die laagopgeleid zijn, lagere inkomens hebben, vooral in de leeftijdsgroep tussen 50 en 64 jaar. Deze kiezers vertonen qua profiel sterke overeenkomst met de kiezers die de SP kwijtraakte;
- de PvdA won en verloor tegelijk, als enige grotere partij. Verlies in Oost- en Zuid-Nederland werd deels gecompenseerd door winst in het noorden en de grote steden. Eenzelfde effect is te zien bij verlies in de leeftijdsgroep tussen 25 en 35 jaar, dat gecompenseerd werd door vooruitgang onder jongere kiezers;
- D66 won van geen groep zoveel als van CDA-kiezers.

CDA

Bron: Synovate

Won het CDA op 9 juni nergens? In de balans van ‘kizersuitwisseling’ zijn nog enkele opvallende gegevens te vinden. Zo verloor het CDA aan de ‘niet kiezers’ omgerekend ruim 7 Kamerzetels, maar kon het toch nog ruim 2 zetels winnen uit de groep die in 2006 (nog) niet had gestemd. Aan de CU verloor het CDA weinig meer dan het er tegelijk van won. Van de PVV won het CDA bijna een halve zetel, bij verlies van drie aan deze partij. Zelfs van de VVD-kiezers in 2006 won het CDA een halve zetel, maar het verloor aan deze partij ruim 7 zetels.

Met de uitkomst van de Kamerverkiezing op 9 juni werd het CDA de vierde partij in de Tweede Kamer, beduidend kleiner dan VVD en PvdA, enkele zetels kleiner dan de PVV, enkele groter slechts dan de SP. De uitslag betekende niet alleen dat de ‘leidende positie’ van het CDA – voordien de enige partij met meer dan 40 zetels – verloren was, maar ook dat onhelder was of er nog een partij zou zijn die deze ‘voortrekkersrol’ kon overnemen. Daarmee was de nederlaag voor het CDA veel ingrijpender en fundamenteler dan die in 1994 en 1998. Hier is sprake van meer dan een incidentele terugslag of van een ‘dip’. De verhoudingen in de nationale politiek lijken diepgaand gewijzigd en de plaats van het CDA daarin is geheel nieuw.

1.3 VERANTWOORDING

Het partijbestuur heeft na het verlies aan de evaluatiecommissie onder leiding van Léon Frissen de brede opdracht gegeven om na te gaan op welke wijze de christendemocratie in Nederland versterkt kan worden. In dit evaluatierapport staat zowel het terugkijken als het vooruitkijken centraal. Hierbij zijn de vragen van het partijbestuur leidend (zie bijlage 1).

Om de afgelopen periode te evalueren, heeft de evaluatiecommissie een breed scala aan activiteiten ondernomen om er achter te komen op welke wijze de waarden van de christendemocratie betekenis kunnen hebben voor de toekomst van Nederland. De commissie heeft daarbij nadrukkelijk van buiten naar binnen gekeken.

Ook heeft de commissie uitgebreid stilgestaan bij de verhalen en informatie van leden en kiezers. Zo zijn de vele honderden brieven en e-mails van hen grondig bestudeerd; op verschillende plaatsen in het rapport geeft de commissie hartekreten en analyses uit deze berichten weer. Er zijn vier regionale bijeenkomsten georganiseerd; bij elk daarvan waren door de provinciale afdelingen geselecteerde groep kritische leden, oud-leden en kiezers aanwezig. Ook is gebruik gemaakt van opinieonderzoeken. De lange termijntrends zijn in beeld gebracht door Maurice de Hond. Verder zijn er diverse gesprekken en ‘tafels’ geweest met wetenschappers, opinieleiders en vertegenwoordigers uit het maatschappelijk middenveld. In bijlage 3 staan alle deelnemers aan de gesprekken, bijeenkomsten en tafels opgesomd. Aan de hand van actuele berichten en publicaties uit kranten en tijdschriften is gekeken naar de onderstroom in de samenleving en hedendaagse gedachten over de christendemocratie.

De kritische geluiden over het functioneren van de partij tijdens het massale, veel bekeken en besproken partijcongres van 2 oktober 2010 waren verre van nieuw. Ze klonken de commissie bekend in de oren. Dat geldt ook voor de evaluatiestudie van het CDJA, waar het CDA zijn voordeel mee moet en kan doen.

De commissie moest uiteraard grondig onderzoeken welke besluiten zijn genomen in de richting van 9 juni 2010 en belangrijker: waarom werden deze stappen zo en toen gezet? Hiertoe zijn er vele gesprekken gevoerd met direct betrokkenen. Ook is de vraag gesteld naar het perspectief van het CDA. Deze vraag is ook voorgelegd aan deskundigen: (oud) CDA-leden van verschillende

geloofsrichtingen, regio's en afkomst (inclusief van allochtone afkomst), wetenschappers en vertegenwoordigers uit het maatschappelijk middenveld. Tot slot is het antwoord ook gezocht in diverse publicaties over overheid en samenleving en vele achtergrondartikelen uit kranten en tijdschriften over de christendemocratie in Nederland en in Europa.

In dit rapport wil de commissie betrokken CDA'ers, politiek geïnteresseerden en alle Nederlanders die de publieke zaak een warm hart toedragen, als het ware 'meenemen'. Dit doen we door kritisch naar het CDA te kijken, waar nodig harde noten te kraken, maar altijd met groot respect voor al die leden die zich in de afgelopen periode professioneel of vrijwillig hebben ingezet voor de christendemocratie in Nederland. Ongeacht de misstappen die achteraf steeds makkelijker zijn te beoordelen dan vooraf in te schatten, is onze waardering groot voor de inzet en energie die mensen in de partij en de publieke zaak hebben gestoken. Van de vrijwilliger canvassend op straat tot het partijlid in het Torentje.

In dit rapport staat de vraag centraal die toenmalig waarnemend voorzitter Henk Bleker de commissie meegaf: "Hoe kunnen we het CDA weer opnieuw als brede volkspartij verankeren in de Nederlandse samenleving? Wij willen deze nederlagen vooral gebruiken om bij deze vraag stil te staan." (zie bijlage 1)

Het rapport bestaat uit drie delen, verdeeld over zeven hoofdstukken. Deel 1 bestaat uit een terugblik op en beschouwing van de positie van de christendemocratie in Nederland, stap voor stap richting het verkiezingsjaar 2010. Dit om antwoord te geven op de vraag op welke wijze de christendemocratie heeft bijgedragen aan het Nederland van vandaag en op welke wijze het Nederland van nu doorwerkt in de eigen stroming en gedachtevorming. In hoofdstuk 2 bekijken we daarom de ontwikkeling van ons land sinds 1980 en de positie en rol van het CDA daarin.

Deel 2 staat in het teken van het keerpunt van de voorbije jaren. Hierin wordt een analyse gegeven van het optreden van het CDA op weg naar de Tweede Kamerverkiezingen van 9 juni 2010. Op welke wijze functioneerden de partij en de verschillende geledingen als fractie, partijbestuur en afdelingen? Hoe functioneerde het CDA-deel van het kabinet? Hoe kwam de lijst, inclusief de aanwijzing van de lijsttrekker, tot stand? En hoe functioneerden het verkiezingsprogramma en de campagneorganisatie? Hoofdstuk 3 gaat daarbij in op het functioneren van het CDA als politieke organisatie, terwijl hoofdstuk 4 de voorbereidingen en de gebeurtenissen op weg naar de verkiezingen van 9 juni 2010 beschouwt.

Deel 3 kijkt na de klap, naar de toekomst. Deze beschouwing van de komende decennia krijgt in hoofdstuk 5 vorm. In hoofdstuk 6 duiden we met de blik op die toekomst het belang van de christendemocratie.

Het rapport sluit af met conclusies en aanbevelingen in hoofdstuk 7. Deze geven het CDA 'huiswerk' mee voor de revitalisering van zijn bestaan en voor zijn inbreng en betekenis voor het Nederland van morgen. Waar zal het CDA zich de komende decennia mee bezig moeten houden, wil het een relevante en onderscheidende bijdrage blijven leveren aan de publieke zaak?

“De onvrede met de huidige politiek, ook met het CDA, is groot. Niet voor niets heeft ‘politiek bedrijven’ een zeer negatieve connotatie. Het draagvlak van de politiek en de parlementaire democratie is minimaal. De politiek is in hoge mate verstatelijkt, verbestuurlijkt en verbureaucratiseerd. En om de afstand te verkleinen, gaan de politici steeds populistischer worden. Ondertussen verder in achtting dalend bij de burger. Die mag dan nog steeds braaf zijn, maar hij is zeker niet gek.”

2. NEDERLAND 1980 – 2010

2.1 PERIODE 1980 – 1990

Aan het begin van de jaren tachtig stond het pas gevormde CDA direct voor een grote uitdaging. De financieel-economische crisis betekende voor Nederland het begin van grote hervormingen van de verzorgingsstaat. Ook speelde er een wereldwijde energiecrisis. Verschillende industrieën, zoals de ijzer- en staalindustrie en de scheepsbouw, werden geraakt door een harde concurrentieslag. Plotseling kwamen de ‘Aziatische tijgers’ op: economieën die qua loon- en productiekosten, vooral wat betreft massaproductie van industriegoederen, konden concurreren met de Nederlandse.

De omvorming van Nederland naar een economie die meer gericht is op diensten en hoogwaardige technologie, ging niet vanzelf. De werkloosheid werd hoog en hardnekkig. Door een goede samenwerking tussen overheid, vakbonden en werkgevers werd de loonkostenontwikkeling in toom gehouden. Tegelijk werd arbeidsduurverkorting tot stand gebracht, en konden de arbeidsproductiviteit en arbeidsparticipatie verhoogd worden.

De druk van de Koude Oorlog en de opkomst van de Europese Unie domineerden het buitenlands beleid. Nederland kon zich niet afkeren van de wereld, maar had met zijn partners een cruciale rol bij de bevordering van recht en vrede en de verdediging van de vrijheid in Europa. Dat gebeurde door onderhandelingen en dialoog, maar evenzeer door een realistische, militair gegarandeerde benadering van dictaturen, die ook vlakbij ons land de eigen bevolking onderdrukten. Binnen het CDA werden die houdingen politiek verbonden door de nadruk op het ideaal van een kernwapenvrije wereld te verenigen met het besef dat het Atlantisch bondgenootschap en de Europese samenwerking ons land beschermden tegen de dreiging van de militaire macht van de Sovjet-Unie.

De Europese integratie kwam tegen deze achtergrond sterk op gang, na jaren van ‘Eurosclerose’. De Europese agenda was volop in ontwikkeling, aangemoedigd door de uitbreiding van de EG met het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Spanje, Portugal en Griekenland en de komende uitbreidingen met Scandinavische landen. Het opnemen van voorheen autoritaire regimes onderstreepte de aantrekkingskracht van het Europese project van vrede en veiligheid door nauwe en intensieve samenwerking, voor gezamenlijke welvaart en democratisering. Zo werd de Europese Gemeenschap stap voor stap verdiept en – ondanks (of dankzij) kritiek van buiten – kwam de interne markt tot stand.

In eigen land waren de uitdagingen vooral ook economisch zwaar. De (jeugd)werkloosheid was omvangrijk en er was sprake van een zeer snel oplopende arbeidsongeschiktheid. De langdurige werkloosheid die onder de voormalige ‘gastarbeiders’ toesloeg, ging diepe sporen trekken in hun bestaan, met ingrijpende gevolgen ook voor de participatie en ontwikkeling van de sociaal-economische positie van etnische minderheden in de jaren nadien.

Het antwoord van het CDA in de jaren na de fusie tot één partij was de agenda van ‘de verantwoordelijke samenleving’. Deze versterkte en revitaliseerde niet alleen sociaal-economisch, maar breder in de samenleving het geluid en de betekenis van de christendemocratie in Nederland. In de kabinetten-Lubbers kon het CDA bovendien zijn herwonnen inhoudelijke en bestuurlijke kracht tonen, door het land door een van de diepste recessies van na de oorlog te loodsen.

2.2 PERIODE 1990 – 2000

Maar zoals elk beleid was dit niet alleen maar succesvol. Soms werden keuzes vermeden of belangrijke thema's en beslissingen wat meer op de lange baan geschoven. Het CDA begon in de ogen van veel burgers en opiniemakers best een tikje arrogant te worden. 'We rule this country' werd een gevleugelde verspreking. Keuzes als die bij de hervorming van de WAO werden niet of in slow motion gemaakt. Als partij van 'de macht' verloor het CDA ook bevoegenheid en uiteindelijk ook de inhoudelijke spirit van de eigen, herkenbare agenda. Interne strubbelingen als die rond de voorziene opvolging van Ruud Lubbers maakten de zaken niet makkelijker. Het gevolg was een zwaar en tot dan ongekend verlies bij de verkiezingen van 1994, die ook als een generatiewisseling in de Nederlandse politiek werd ervaren.

De hervormingen van de jaren tachtig, mede ingegeven en gerealiseerd door het streven naar decentralisatie en deregulering, bleken een economische en politieke waterscheiding. "Nederland is ziek," zei Lubbers scherp en bondig over de toestroom naar arbeidsongeschiktheidsregelingen en vervroegd uittreden uit de arbeidsmarkt. Niettemin was het land onmiskenbaar aan de beterende hand. Economie en samenleving stonden aan de vooravond van een groeiperiode en een moderniseringsfase.

Na het zware verlies van PvdA en CDA werd in 1994 – voor het eerst in decennia – een kabinet zonder 'confessionelen' gevormd. Het CDA trok in deze 'paarse jaren' door de woestijn en ging op zoek naar oases om te pogen zich te herbronnen. Als ideologisch kompas fungeerde het in mei 1993 vastgestelde nieuwe Program van Uitgangspunten.

De economische voorspoed bracht intussen meer dan alleen materiële welvaart voor velen. Door de markante verhoging van de arbeidsparticipatie, vooral onder vrouwen en jongeren, veranderde de samenleving zelf sterk.

Zo begon het aloude kostwinnersmodel, waarbij de man het loon voor een heel gezin verdiende, minder belangrijk te worden. Ook het individuele bestedingspatroon van burgers – mannen en vrouwen – veranderde hierdoor, bijvoorbeeld in de woningmarkt. Hypotheken werden voor velen bereikbaar – en fiscaal gestimuleerd – en bovendien steeds vaker gefinancierd op basis van meer dan één inkomen in het gezin. Ook het sociale leven begon te veranderen, in de vrije tijdsbeleving, de tijd voor vrijwilligerswerk, de ondersteuning en opvang van kinderen en ouderen. Professionalisering en het ontstaan van een brede arbeidsmarkt in deze sferen werden de hoofdtoon in het beleid daarbij.

Aloude motto's, die voor Nederland kenmerkend waren geweest in de jaren van de verzuiling, werden al snel vooral ouderwets gevonden. Een typisch 'CDA-begrip' als "het gezin is de hoeksteen van de samenleving", werd als niet van deze tijd weggezet. De razendsnelle opmars van nieuwe technologieën en hun massale toepassingen en verspreiding onder consumenten en producenten opende een culturele en economische kloof tussen generaties, zowel op de werkvloer als in het privédoel. Personal computers, maatwerk voor individuele voorkeuren, wereldwijde connecties bij de druk op één knopje, het internet en mobiele communicatie tegen minimale kosten veranderden de gedaante van werken, leven, consumeren en vooral ook de dienstverlening.

Het ongeremde optimisme in de economie van de paarse jaren was ook een uiting van de kracht van het ruim baan voor individuen en hun vrijheden. Dit levensgevoel kreeg een we-

reldwijde impuls – en rechtvaardiging voor velen ook – door de ongekend snelle en verrassend vreedzame ondergang van de Sovjet-Unie en haar imperium. De belangrijkste vijand van na de Tweede Wereldoorlog was zomaar verslagen.

De kracht van de liberale democratie werd gevierd en individuele ontplooiing werd, als een van de belangrijkste normen daarvan, eveneens geprezen. Paars regeerde vanuit die normering en uitte dit in besluiten over diverse vraagstukken: over de Europese agenda van integratie en uitbreiding, over levensvraagstukken als homohuwelijk, euthanasie en andere medisch-ethische kwesties. Maar datzelfde gedachtegoed liet ook bewust veel ‘lopen’, want vanuit de liberale filosofie zouden immers veel maatschappelijke ontwikkelingen vanzelf ‘goed lopen’, of ze zouden afsterven. Geen reden dus om je daar al te druk over te maken.

Ook wereldwijd was het optimisme groot, men voorzag zelfs ‘het einde van de geschiedenis en de laatste mens’. De Nieuwe Economie beloofde gouden bergen. Achteraf is in brede kring beseft dat in deze jaren roofofbouw is gepleegd op de akkers die ingezaaid waren door de noeste hervormingen in de jaren daarvoor. Tussen de bedrijven door schokten financiële crises in Rusland en Azië (1996-7 en 1998) de wereld voor een moment. Nog bleef hun impact beperkt, maar deze zachte aardbevingen waren een voorbode van de ontwikkelingen in internationale economie en de toekomstige machtsverhoudingen in de wereld.

2.3 PERIODE 2000 – 2010

De millenniumwisseling bleek niet het einde van de menselijke historie. Ze luidde wel het einde in van het vooruitgangsgeloof in oneindige economische groei. De dot.com-crisis in 2000-2002 zorgde daar al direct voor. Wat de wereld tot diep in de vezels schokte was echter de terreuraanval op New York en Washington van 11 september 2001. Die werd het begin van een strijd tegen fundamentalistisch terrorisme, geleid door de mentaal en economisch door deze gebeurtenissen ontregelde Verenigde Staten.

In ons land kregen deze nieuwe onzekerheid en beroering een uitlaatklep in de opmars van Pim Fortuyn en zijn geestverwanten. Met columns en bundels over de verweesdheid van het land en ‘islamisering’ zette de publicist – die jarenlang in de PvdA actief was geweest – een nieuwe toon in de Nederlandse politieke cultuur. En hij vormde in zichzelf bovendien een nieuw verschijnsel in die arena: de persoonspartij als politieke onderneming. Hij zou niet de laatste zijn.

Binnen het CDA was na een onverkwikkelijke machtsstrijd tijdens de weinig glansrijke oppositieperiode de VU-hoogleraar Jan Peter Balkenende lijsttrekker geworden voor de verkiezingen van mei 2002. De gedachtevorming en herbezinning over de samenleving en de publieke zaak van het moment hadden in de paarse jaren een nieuwe fase van de partij en haar politieke cultuur ingeluid. Met zijn boek "Anders en beter" kon Balkenende het CDA op die basis een nieuwe, positieve politieke agenda geven.

Deze hervormingsagenda analyseerde de gestaag gegroeide sociale en culturele problemen en bepleitte de komst van een participatiesamenleving. Daarin vormden niet staat en overheden, maar de burger samen met zijn gemeenschappen de basis voor de herleving van een meer betrokken samenleving.

De beroering in ons land na de paarse periode kreeg onverwacht een tragisch accent. De moord op Pim Fortuyn deed aan de vooravond van de Kamerverkiezing van 2002 de grondvesten van

de Nederlandse politiek trillen. Toch leek het eerst, dat sprake zou zijn van een normalisering en het hervinden van het maatschappelijk en politiek evenwicht, onder de nieuwe premier Balkenende. Het economisch herstel werd zelfs bijna uitbundig. Grote beleggingsorganisaties en hedgefonds begonnen een hernieuwde opmars, aangejaagd door de technologische revoluties van communicatie en calculatie. In Azië was meer dan herstel aan de orde. Een solide basis voor ongekende groei in welvaart en kansen voor miljarden burgers veranderde in hoog tempo de wereldeconomie. Overal ter wereld groeide het aandeel hoge en middeninkomens in de bevolking, ondanks dat armoede bij de omvangrijke onderklasse een feit bleef. Kapitaal vloeide intussen tomeloos en in nanoseconden de wereld over.

Deze revolutionaire veranderingen op wereldschaal brachten ook in ons land andere, nieuwe en hardnekkige vraagstukken op de agenda: zoals duurzaamheid, armoede, energievoorziening, schoon water en de beheersing van technologie. Zij leidden ook tot nieuwe confrontaties en conflicten, in de eigen omgeving en op wereldschaal. Die wereld was nu meer dan ooit, via CNN, internet en globalisering van werk bij iedereen in huis gekomen. Thuisbankieren, honderden stations op de tv in de woonkamer, mailcontact en skypen met de familie in Nieuw Zeeland en de collega in Silicon Valley, het is allemaal gewoon geworden.

Het CDA was in deze periode van relatief labiele bestuurlijke verhoudingen de leidende groepering in het landsbestuur. Met anderen werden de lijnen uitgezet om de nieuwe, en ook veel oude, problemen aan te pakken. Op het gebied van integratie en participatie werd maatschappelijk in den brede en ook fel gediscussieerd. Kerncijfers over de ontwikkeling van jongeren onder de allochtone bevolkingsgroepen konden niet tevreden stellen, ondanks de ook grote inzet van velen van hen – in het bijzonder ook de meisjes en jonge vrouwen – in onderwijs en vorming. Het taal- en opleidingsniveau bleef lager dan gemiddeld, uitval, criminaliteit en (jeugd)werkloosheid bleven hoger.

De aanpak van grote vraagstukken en de modernisering van de publieke dienstverlening die deze moest helpen oplossen, riep bij veel burgers ongenoegen en vervreemding op. Men vond het vaak technocratisch, procesmatig beleid en beheer. In verschillende beroepsgroepen wisselden nieuwe procedures en protocollen elkaar af – soms in hoog tempo – om zicht en greep te krijgen op problemen en oplossingsrichtingen. Ook in het CDA werd het gebruik lijstjes te maken, urgenties en prioriteiten te benoemen en soms zelfs het middel tot doel te verheffen.

Deze periode onderging in 2008 een ook vandaag nog nauwelijks verwerkte omwenteling. De begrippen en namen Lehman Brothers, DSB, eurocrisis en G20 zijn daarvan sterke symbolen. Nederland, de wereld en daarmee ook een grote volkspartij als het CDA werden ongedacht en ongekend op de proef gesteld.

2.4 EN HOE VERDER, NA 2010?

Nederland staat op een tweesprong en ook wel in een spagaat. Er zijn volop beleidsplannen en *to do* lijstjes, maar het geld is op. Door de crisis dreigt bedrijvigheid weg te vallen. Bij de overheid klopt het huishoudboekje niet meer. De gaten moeten worden bijgeleend en dus dreigt het oude risico uit de jaren zeventig en tachtig, dat de rentekosten op niet al te lange termijn andere noodzakelijke publieke taken gaan wegdrücken.

In de Europese Unie is dit gevaar al in verschillende landen merkbaar, met als uitschieters Ierland en Griekenland. De onderlinge solidariteit van Europese landen wordt op die manier

scherper dan ooit sinds 1989 op de proef gesteld, ook omdat de euro als eenheidsmunt in het geding kan komen.

Maatschappelijk lopen velen rond met een gevoel van vervreemding. Het zou toch allemaal alleen maar opwaarts gaan, dankzij liberalisering, modernisering en technische vooruitgang? De technologische versnelling zorgt echter ook voor nieuwe verschillen, zoals tussen hen die hiermee overweg kunnen en een wereld voor zich zien open gaan en weten te winnen, en hen die de weg kwijt raken in die nieuwe wereld. Velen denken dat hun inzet, hun werk- en levenservaring niet meer tellen nu de wereld om hen heen zo – en vooral ook zo razendsnel – verandert zonder dat ze daarop invloed hebben, of een begin van greep erop lijken te voelen. Dat gevoel van onvrede en onzekerheid uit zich in vele organisaties, wijken, instituties en bedrijven vanwege de ook daar steeds dieper doorgedrongen andere patronen van werken en leven.

In het Jaarverslag van de Raad van State waarschuwt de vicevoorzitter Tjeenk Willink in dit licht voor een overbelasting van en overregulering door de overheid. Op haar worden voortdurend nieuwe en indringende beroepen gedaan, terwijl de burger en bedrijven tegelijkertijd minder bemoeienis en meer eigen ruimte voor ontplooiing verlangen. De ‘werkvloer’ van de samenleving herkent zich niet meer in de maatregelen die zonder de betrokkenheid van hen die deze moeten uitvoeren lijken te worden genomen.

In de dertig jaar die het CDA nu bestaat, is Nederland sterk veranderd. De technologie, de communicatie, de demografie, de cultuur en de economie werken door in de wijze waarop we met elkaar samenleven. Volkspartijen zijn hun ‘harde basis’ waarop ze konden terugvallen, verloren. Gezins- en familieverhoudingen zijn veranderd. Kerkgang en geloofsuitingen zijn niet langer vanzelfsprekend. Identiteit en zingeving hebben nieuwe beelden, taal en uitingsvormen gekregen. Nieuwe bevolkingsgroepen hebben eigen kenmerken, omgangsvormen, zorgen en successen. Deze ingrijpende veranderingen zijn ook zichtbaar binnen het CDA zelf. Het is zaak de impact van die ontwikkelingen te kennen en te beseffen.

3

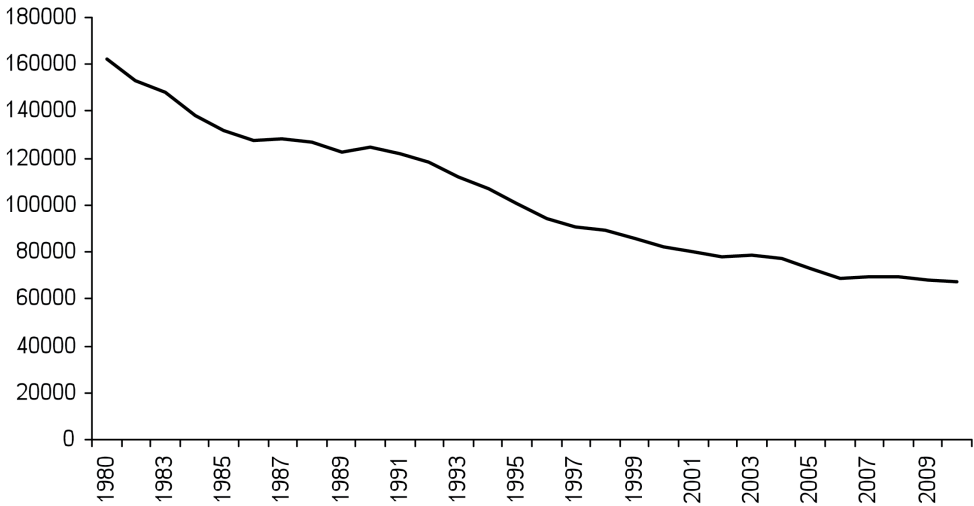
“Luisteren naar datgene wat er onder de leden leeft, dat heb ik erg gemist in deze periode. Ivoor mag niet verhandeld worden, maar ivoren torens zouden ook verboden moeten worden.”

3. DE BINNENKANT

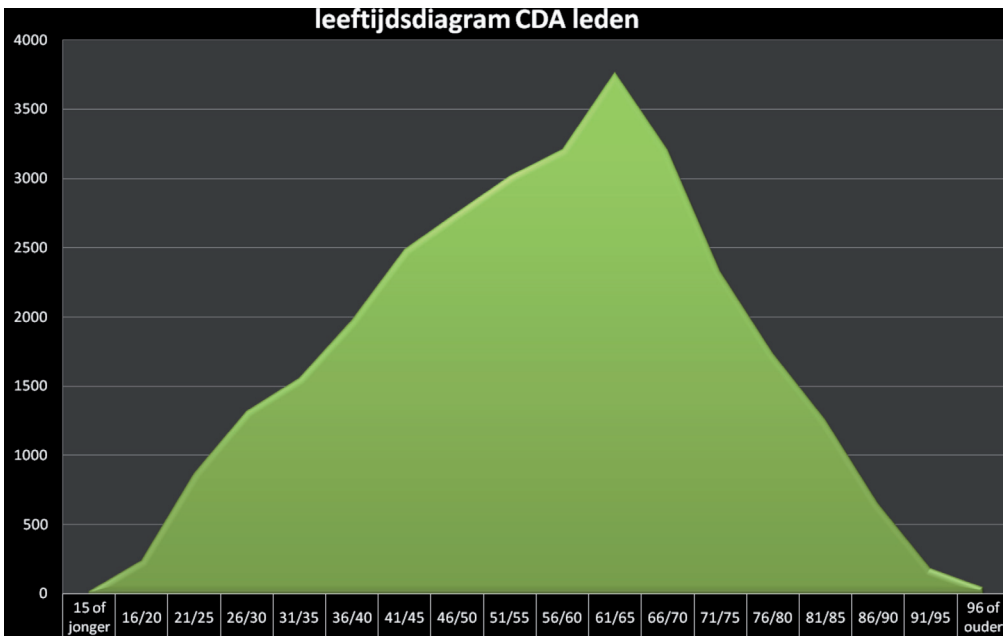
3.1 LEDEN EN KIEZERS

Het ledenaantal van het CDA daalt gestaag en ook sterk. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen: ontzuiling, vergrijzing en de veranderende mate van politieke betrokkenheid van burgers, die zich niet langer alleen maar uit in het klassieke lidmaatschap van een politieke partij.

Ledenaantal CDA

Y = ledenaantal, X = jaar

De leden van het CDA zijn gemiddeld op leeftijd. De cijfers hierover zijn bekend voor 51,4% van het ledental.

De opbouw van het ledental van het CDA weerspiegelt zich ook in sterke mate in de kiezers die de partij al decennia weet aan te spreken. Het CDA scoort onder 55-plussers het hoogst. Dat feit heeft belangrijke electorale gevolgen, want uit berekeningen blijkt dat elke periode van vier jaar het CDA één zetel verliest door overlijden onder deze groep kiezers.

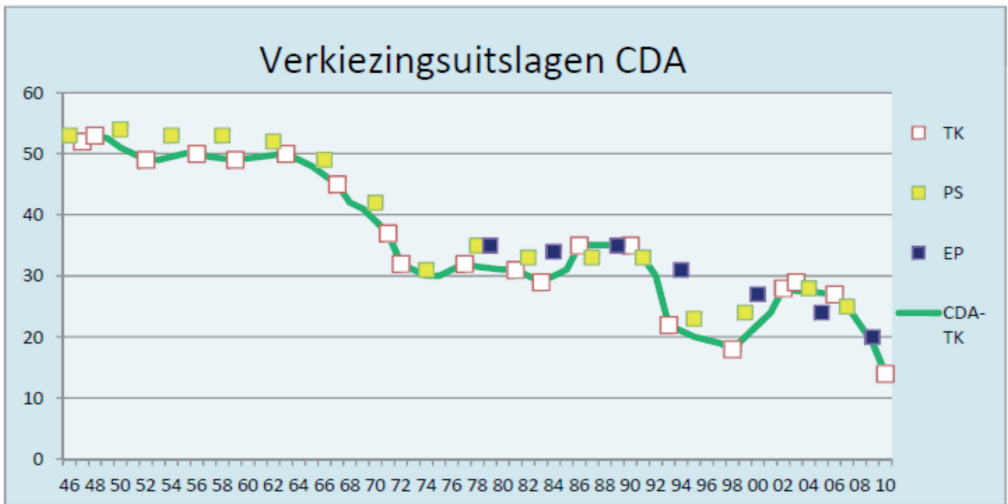
Opvallend is in dit verband wel dat bij de leeftijdsgroep 45-55 het CDA in 2010 nog sterker terugging dan bij de groepen onder de 45 jaar. Het ouder worden betekent dus niet automatisch een stem op het CDA. In 1998 stemde bijvoorbeeld 12% van de groep tussen 35 en 44 jaar op het CDA. In 2010, 12 jaar later, stemde van de groep 45-54 jaar, nog maar 6% op het CDA.

Leeftijdsopbouw CDA-kiezers

Bron: Maurice de Hond, peil.nl

verticaal gepercenteerd	Allen	Leeftijd				
		18-24	25-34	35-44	45-54	55+
2010	14%	13%	14%	11%	6%	23%
2006	28%	28%	31%	25%	20%	35%
2003	29%	16%	24%	24%	29%	39%
2002	26%	20%	20%	22%	27%	37%
1998	18%	16%	13%	12%	21%	29%
1994	22%	16%	20%	17%	26%	33%
1989	36%	33%	29%	32%	36%	42%

Net als alle andere partijen, en zeker de klassieke ‘volkspartijen’, heeft het CDA te kampen met een sterk toegenomen fluïde karakter van het electoraat. De eerste signalen van deze trend waren destijds al een reden voor de vorming van het CDA in de jaren zeventig. Een structurele trend omlaag werd in de jaren negentig versneld merkbaar, maar leek rond 2000 zoals eerder in de jaren tachtig onderbroken te worden door de uitzonderlijke politieke situatie van die jaren. In 2006-07 werd zichtbaar dat het CDA de eerdere structurele ontwikkeling niet blijvend kon ombuigen.

Y = percentage, X = jaar

Vanuit de historie van ‘verzuild Nederland’ kent het CDA een nadrukkelijke steun van kiezers met verschillende godsdienstige overtuigingen en achtergronden. De trends in hun keuzen en de veranderingen daarin zijn voor de ontwikkeling van de partij dan ook van grote betekenis. Onderstaand overzicht laat deze trends zien, verdeeld over de geloofsrichtingen uit de christelijke traditie, waarbij ter vergelijking ook de aanhang is opgenomen die het CDA kreeg van burgers die aangeven geen geloofsovertuiging te hebben.

Zichtbaar is dat het CDA in de voorbije decennia niet is ‘doorgebroken’ onder deze laatste groep. Onder de kerkelijk meelevende kiezers is een stem op het CDA bovendien geen sociaal-politieke vanzelfsprekendheid meer. Ook onder hen is de aanhang van de partij gedaald.

Het is goed te beseffen dat het aandeel van traditioneel confessionele kiezers in de bevolking aanzienlijk is geslonken. Ontkerkelijking en ontzuiling hebben een grotere getalsmatige impact dan bijvoorbeeld de toename van het aantal kiezers uit migrantengroepen dat voor een religieus geïnspireerde politiek zou kunnen kiezen (zoals nieuwe burgers onder de moslims en christenmigranten). En onder hen is trouwens evenzeer sprake van ‘ontzuiling’: ook de moskeegang gaat merkbaar omlaag.

GELOOFSACHTERGROND CDA-KIEZERS

Bron: Maurice de Hond, peil.nl

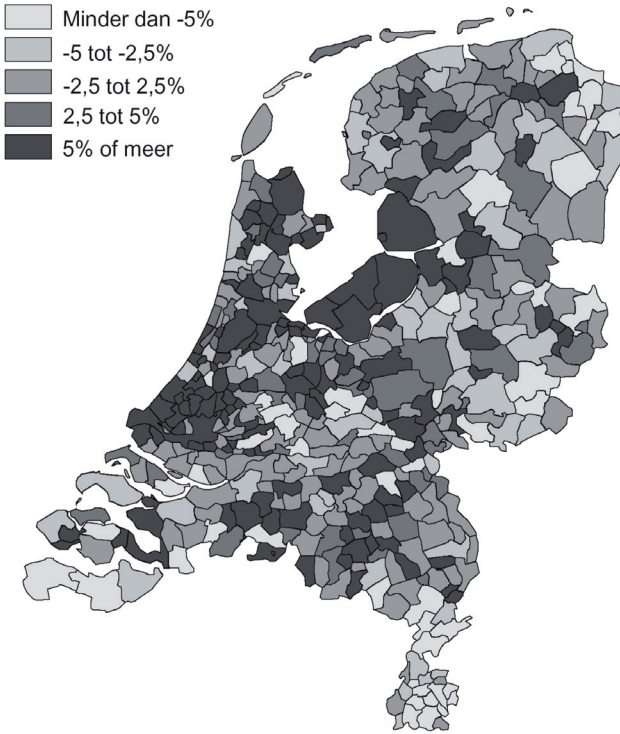
verticaal geperceenteerd	Allen	Religie			
		Geen	R.K.	N.H.	Geref.
2010	14%	3%	24%	27%	38%
2006	28%	11%	44%	45%	52%
2003	29%	13%	51%	42%	58%
2002	26%	12%	46%	39%	50%
1998	18%	4%	34%	30%	44%
1994	22%	7%	40%	29%	24%
1989	36%	13%	54%	36%	60%

Ook de demografie heeft ingrijpende gevolgen voor het CDA. De Nederlandse bevolking zal de komende jaren nog wel in een traag tempo groeien - van 16,5 miljoen in 2010 naar 17,4 miljoen in 2050 - maar zulke groei is allesbehalve evenredig verdeeld over het land. Sommige regio's hebben reeds nu en soms al langere tijd te maken met feitelijke bevolkingsdaling. Naast enkele oudere industriegemeenten, krimpen vooral plattelandsregio's in het Noorden, Oosten en Zuiden. Zij gaan omlaag door een sterfteoverschot, maar krimpen tevens door het wegtrekken van jongeren en jonge gezinnen naar elders in het land, ook voor studie.

Deze trend leidt zelf weer tot toenemende verstedelijking, vooral rondom cultureel en economisch sterk dynamische gebieden, zoals de stedelijke regio's rond Amsterdam, Eindhoven en Utrecht. Ook andere knooppunten, zoals die rond Brabantse steden, Arnhem en Nijmegen, kennen bevolkingsgroei.

Het CDA kent in dat verband een opvallend sociaal-cultureel patroon: zowel wat leden als kiezers betreft is de partij traditioneel sterk in en ook georiënteerd op die delen van het land waar de bevolking niet of nauwelijks toeneemt, of inmiddels al langere tijd daalt en aan de vooravond staat van aanzienlijke verdere krimp. Het CDA is op grond van de verkiezingsuitslag van 2010 in nog verhevigde mate de partij geworden van die delen van het land die absoluut en relatief een afnemend deel van de bevolking, economie en dynamiek van Nederland kennen.

Bevolkingsgroei per gemeente in de periode 2008 – 2025 (bron: CBS)

“Het CDA is kleurloos geworden; deels door gebrek aan inhoudelijk debat, deels doordat er gekozen wordt voor ‘kandidaten waar je geen ongelukken mee krijgt’, deels door veel te veel het accent te leggen op strategie en communicatie. Durf te kiezen voor inhoud en kandidaten met karakter.”

3.2 ONSTUIMIGE JAREN

Na de verkiezingsnederlaag in 1994 werd het CDA niet opnieuw regeringspartij, maar kwam de partij in de oppositie. Van daaruit moest ze werken aan een hernieuwd, herkenbaar geluid, onder meer door te zorgen voor een nieuwe inhoudelijke agenda. Dit begon met het rapport-Gardeniers, waarin een scherpe analyse werd gegeven van de verloren verkiezingen en de aanloop daartoe. Daarin concludeerde zij dat het CDA zich maatschappelijk moest verbreden om de christendemocratie als beweging in de samenleving te versterken en te herprofilen. Daarom werd snel gewerkt aan actualisering van de inhoudelijke kernpunten van de partij onder meer in het rapport 'Nieuwe Wegen, Vaste Waarden' uit 1995. De commissie-Klaassen presenteerde in 1994 bovendien het rapport 'Herkenbaar en slagvaardig' over vernieuwing van de partijstructuur.

Ook het Wetenschappelijk Instituut bracht rapporten uit, die gericht waren op het vernieuwen van de agenda voor de toekomst. Een periode kortom die wel als een tocht door de woestijn is beschreven. Men bleek echter toch vooral bezig nieuwe oases voor herbronning te vinden en putten daarin te slaan. Niet ontkend kan worden dat velen het CDA vaak (nog) weinig herkenbaar vonden en vele CDA-vertegenwoordigers zich niet echt senang voelden in de nieuwe rol van oppositiegroepering. In het actieve kader en onder de leden van de Tweede Kamer klonk daarbij ook vaak de verzuchting dat Paars inhoudelijk de depolariserende agenda van het CDA van de jaren daarvoor leek uit te voeren. Alleen de immateriële agenda leek profileringskansen te bieden, want Paars was op dit terrein zeer actief met voorstellen als verruiming van euthanasiewetgeving, opheffing van het bordeelverbod en invoering van het homohuwelijk. De coalitie van PvdA, VVD en D66 bleef zo enthousiast bijeen en er bleef inhoudelijk en politiek weinig speelruimte voor het CDA. Daar waren de parse partijen en hun aanhang ook allerminst rouwig om.

De verkiezingen van 1998 waren tegen deze achtergrond een bittere nederlaag. Het CDA zonk nog verder weg en kreeg slechts 29 zetels, ver achter VVD en PvdA. Vier jaar dolen door de woestijn had politiek voorlopig weinig opgeleverd, de oases leken nog steeds droog.

Anders en beter

Het putten slaan door het denkwerk ging niettemin onvermoeibaar door. Binnen de partij en bij het Wetenschappelijk Instituut werd verder nagedacht over de toekomst van de christendemocratische beweging in Nederland. Dat kreeg extra motivatie toen allengs voelbaar werd dat de drie coalitiepartijen steeds bestuurlijker en bleker werden in hun technocratisch beleid en beheer.

Tussen de bedrijven door begon onder anderen Elsevier-columnist Pim Fortuyn zich te roeren. In zijn opiniestukken, lezingen in het land en praatprogramma's op tv bewoog hij zich stap voor stap richting de politieke arena. Hij begon als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en daarna ging hij na een breuk met hen verder met een eigen 'persoonspartij', de naar hem vernoemde LPF. Met zijn boek 'De Puinhopen van Paars' en in flamboyante taal en beelden leek hij paars Nederland uit de slaap te schrikken. Niet alleen Fortuyn slaagde hier in. Rond het thema integratie werden zere plekken in het maatschappelijk verkeer en de perspectieven van mensen aangewezen door auteurs als Paul Scheffer. Vooral met zijn artikel 'Het Multiculturele Drama' (NRC, 29 januari 2000) opende hij onder progressieve partijen en opiniemakers een heftig debat.

Het CDA begon zich als antipolarisatiepartij hernieuwd te profileren tussen zulke soms heftige tegenstellingen en hun vertolking in het publiek debat. De uitslagenavond van de gemeenteraadsverkiezingen wordt daarbij als een moment van kentering beschouwd: aan de ene kant de

na 8 jaar al te vertrouwde en vermoeide gezichten van Melkert en Dijkstal en daar tegenover de nieuwkomers Pim Fortuyn en Jan Peter Balkenende.

Het CDA had niet alleen een fris gezicht, ook inhoudelijk had het zich gevuld met nieuwe ideeën over de toekomst. ‘Anders en beter’ bracht een herleefde christendemocratische agenda voor de toekomst. Balkenende sprak zich daarin nadrukkelijk uit voor een debat over normen en waarden. Respect voor elkaar en inzet voor de samenleving waren hierbij belangrijke pijlers. Maar ook analyseerde hij kritisch de eenzijdige benadering van het concept van de multiculturele samenleving, een benadering waarin mensen vooral langs elkaar heen leven en zaken liever niet concreet benoemd werden of misstanden niet werden aangepakt.

Het verkiezingsprogramma van 2002 ‘Betrokken samenleving, betrokken overheid’ gaf het CDA een nieuw bewustzijn van het eigen geluid en van de impact daarvan op de samenleving. In de tussentijd had het CDA ook gewerkt aan nieuwe talenten die in 1998 en 2002 versneld plaats konden nemen in de Tweede Kamer. Zo bleken in 2002 de CDA-boodschap, de boodschappers en hun ontvangst ongedacht relevant voor een veel bredere stroom in de samenleving dan velen – ook binnen het CDA zelf – nog voor mogelijk hielden. De moord op Pim Fortuyn gaf deze fase tegelijk ook een diepe tragiek.

Het zuur

In deze tumultueuze politieke periode kwam het CDA in een verrassend hoog tempo ‘terug in het centrum van de macht’. Van derde partij werd het CDA onder Jan Peter Balkenende de grootste fractie in de Tweede Kamer, fors boven de 40 zetels scorend. De LPF kwam met 26 zetels uit het niets in de Kamer en vormde met de VVD en het CDA een kabinet. Al snel bleek de LPF een stuurloze, centrifugale groep individuen en moesten nieuwe verkiezingen direct in het begin van 2003 gehouden worden. CDA en VVD gingen toen samen door, met D66 als derde partner.

Het CDA leek in deze politieke stormvlagen een redelijke en stabiele factor, belichaamd in de serieuze, maar niet grimmige persoon van Balkenende. De uitdagingen waren politiek groot: een hervorming van het sociaal stelsel was nodig, flinke bezuinigingen moesten worden doorgevoerd en de beroering in de samenleving over niet-materiële thema’s en zorgen rond ‘waarden en normen’ verdiende diepgaand gesprek en herkenbaar beleid. Het denkwerk daarover was in de achterliggende ‘woestijnperiode’ gedaan en daar kon op gekoerst worden, zo hoopten velen in het CDA.

De maatschappelijke beroering die in de LPF uitdrukking had gevonden vervluchtigde niet. Meest indringende signaal hiervan was de uitslag van het Europees referendum, waarin de tegenstanders van verdere integratie binnen de Unie – van de CU en PvdA-ideoloog Plasterk tot de SP en de rechterzijde – een zeer aanzienlijke meerderheid konden verenigen op een Nee-stem. Ook de schokkende moord op filmer en columnist Theo van Gogh deed voelen hoe kwetsbaar Nederland nog steeds bleef voor onverwachte, emotionele en gewelddadige gebeurtenissen.

De maatschappelijke en politieke weerstand tegen de sociaal-economische hervormingen was groot en het debat rond integratie bleef fel en emotioneel getoontzet. Het CDA verloor bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 fors, vooral in middelgrote steden. Ineens viel daarop het kabinet over zo’n onverwacht, emotioneel punt in het integratiedebat, de positie van VVD-Kamerlid Hirsi Ali. Binnen de partij werden toen ook inhoudelijk de bakens verzet: het nieuwe

verkiezingsprogramma stond in het teken van investeren in mensen als natuurlijk vervolg op de sanering van de economische problemen.

Grote structuur- of systeemwijzigingen werden niet meer voorgesteld. Rust en stabiliteit waren het uitgangspunt, het hervormen leek gedaan. De campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van najaar 2006 kende niettemin een sterke polarisatie tegen de PvdA, die zich enkele maanden daarvoor nog voorbereedde op een electorale triomf. Die scherpe confrontatie zette zich door en vanuit het CDA kwam scherp naar voren dat PvdA-voorman Wouter Bos niet consistent was in zijn politieke keuzes. “U draait en bent niet eerlijk” werd een gevleugelde uitspraak in het debat over het ontslagrecht. Bos bleek hier niet goed raad mee te weten en het nakend economisch herstel werd in belangrijke mate op het conto van CDA-bewindslieden en de premier geschreven.

Het CDA werd bij de Tweede Kamerverkiezingen opnieuw de grootste partij, maar wel met een verlies van 3 zetels. Die uitslag liet geen ruimte om opnieuw met de VVD een coalitie te vormen. De gepolariseerde tegenstelling tussen CDA en PvdA moest worden overbrugd, wilde Balkenende opnieuw een kabinet kunnen vormen.

En het zoet?

Zo werd als vanzelf de formatie van een nieuwe coalitie complex en menselijk vaak moeizaam. De PvdA had zich als oppositie –naar de regels van de kunst in een democratie- scherp gekeerd tegen veel van wat Balkenende I en II voornamen te doen. Een duidelijke trendbreuk met zulk beleid was de inzet van electoraal verliezer PvdA. Winnaar CDA hield daarbij vast aan het bereikte. Het CDA wilde op buitenlands beleid bijvoorbeeld een ander beleid dan de PvdA en ook dat type onderwerpen moest aan de onderhandelingstafel geregeld worden. Van de mogelijke aanschaf van een nieuwe straaljager tot de voorziene verlenging van de missie in Uruzgan, van een herhaald Euro-referendum tot een onderzoek naar steun voor de oorlog in Irak, het bleken later even zovele knelpunten voor inhoud en sfeer in de coalitie. Voor de groei naar wederzijds vertrouwen en naar de neiging elkaar af en toe ook eens een succesje te gunnen waren zulke punten weinig productief.

Al snel ontstonden de eerste spanningen in de coalitie, zoals om het ontslagrecht. Geen enkele ruimte werd gelaten voor stappen vooruit of zelfs naar elkaar toe, waarin ook persoonlijke verhoudingen een steeds pregnantere rol gingen spelen. CDA-fractievoorzitter Pieter van Geel werd als “oliemannetje” ingezet en voelde zich vaak de brandweerman in vlamme conflicten. Door steeds toenemende spanningen en tegenstellingen werd die rol zijn primaire taak, niet die van het aanscherpen van het politieke profiel van het CDA als grote fractie in de Kamer.

Binnen het kabinet werd in de groep CDA-bewindslieden nauwelijks of zonder veel samenhang gewerkt aan een gemeenschappelijke doelstelling en strategie voor een eigen, herkenbaar gezicht. Sterker, CDA-bewindslieden waren onderling verdeeld en werkten elkaar ook soms tegen. Departementale agenda's waren in hun beraad dan uiteindelijk dominanter dan de vraag hoe het CDA en zijn representanten zorg droegen voor een helder, samenhangend verhaal naar de burger en zijn verbanden.

Onenigheden over gevoelige thema's voor de toekomst als de omgang met en het perspectief van de integratie van allochtonen en de maatschappelijke discussies over de islam remden de

top van het CDA bij het zetten van stappen vooruit in het denken en het handelen. Dreigende interne meningsverschillen werden geparkeerd, bestuurlijke benaderingen kregen de overhand. Het wekelijks overleg van CDA-bewindslieden met de anderen in de partijtop ontwikkelde daarbij geen strategische visie en bleek ook niet het gremium waar de vraag naar zo'n visie met succes op de interne agenda gezet kon worden.

Alles werd ondergeschikt gemaakt aan de roep om rust en stabiliteit. Een op zichzelf herkenbare zorg om de politieke kwetsbaarheid van de coalitie en de grilligheid van het maatschappelijk klimaat overheerste. Het effect van deze zorg was wel dat het CDA als politieke beweging en het kabinet-Balkenende IV zichzelf en ook elkaar verlamden.

3.3 FUNCTIONEREN VAN DE PARTIJ

Politieke partijen zijn eigensoortige organisaties. Het zijn – op enkele uitzonderingen na – verenigingen van burgers die vaak met hart en ziel zich inzetten voor de publieke zaak. Het zijn ook sterk bestuurlijke centra van machtsuitoefening, van het lokale tot en met het Europese niveau. Allemaal kennen zij hun eigen sfeer, taal, codes, historie en daarmee verbonden emotionele bindingen. Een CDA'er gebruikt bijvoorbeeld als vanzelf het woord 'samenleving' waar een VVD'er vanzelf het begrip 'maatschappij' gebruikt.

Voor een gezonde partijcultuur en openheid onderling is in elke partij-vereniging – dus ook het CDA – een geijkt evenwicht nodig tussen enerzijds de partij en haar leden en anderzijds de ambtsdragers in vertegenwoordigende posities, dus ook in fractie en kabinet. Zo'n balans voorkomt groepsdenken en tunnelvisie en vermindert het risico dat kleine groepjes uitmaken welke koers een partij vaart.

Deze machtsbalans houdt niet in dat een partijbestuur steeds 'meeschakelt' in de dagelijkse politieke actualiteit, want dat zou het eigen mandaat van volksvertegenwoordigers miskennen. Wel heeft een partijbestuur de taak om voor 'tegenmacht' te zorgen, een opdracht om *second opinions* uit te nodigen, om daarmee te voorkomen dat de koers van de partij teveel afhankelijk wordt van losse individuen, of dat elke kwestie wordt gezien vanuit een op zich begrijpelijke wens 'de eenheid te bewaren'. Ook moet het bestuur aanmoedigen tot inhoudelijke en persoonlijke innovatie, ontwikkeling van ideeën en revitalisatie van gedachtegoed. Daarmee worden de vertegenwoordigers in alle lagen, inclusief Kamer- en kabinetsleden, scherp gehouden en gevoed in hun dagelijkse politieke praktijk en verantwoordelijkheden.

Partijbestuur en dagelijks bestuur

Het dagelijks bestuur (DB) van het CDA wordt gevormd door de partijvoorzitter, de beide vice-voorzitters, de secretaris, de penningmeester en een tweetal vrijgekozen leden. Het partijbestuur bestaat uit het DB, de twaalf voorzitters van de provinciale afdelingen, een aantal vrij gekozen leden en de voorzitters van CDJA en CDAV. Het partijbestuur kent voorts nog een vijftal adviserende leden: de voorzitters van de CDA Eerste en Tweede Kamerfracties, de leider van de CDA delegatie in de EVP-fractie, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut en de voorzitter van de Bestuurdersvereniging.

Gedurende de voorbije jaren werd de eigen rol van het partijbestuur op de automatische piloot, primair in bestuurlijk-technische zin vervuld. Er werd niet gestuurd op politieke vernieuwing en er leefde te weinig een cultuur van verantwoordelijkheid naar elkaar. Het uitgangspunt was – ook hier – rust en stabiliteit. Alternatieve geluiden en *second opinions*, ook binnen het

partijbestuur zelf, werden als mogelijke risico's voor de eensgezindheid in de kiem gesmoord. Het kritisch volgen van kabinet en fractie, op basis van het eigen verkiezingsprogramma, was minder belangrijk dan behoud van bestuurlijke overeenstemming.

Alles stond in het teken van risicomijding, terwijl van het bestuur verwacht mag worden dat het vorm geeft aan zijn rol van 'tegenmacht', van *countervailing power*. Dat is iets anders dan op de stoel gaan zitten van gekozenen of bewindspersonen. Tegenmacht is een uiting van een cultuur van verantwoordelijkheid. Het is een benadering van politiek denken en handelen waarin politieke ambtsdragers en leden van de partij elkaar aanspreken op hun functioneren en op de inhoudelijke focus en zorg voor de boodschap die het CDA wil overbrengen en waar het de burgers mee wil overtuigen en bemoedigen. Dat het aan zo'n cultuur heeft ontbroken, is de voorbije tijd pijnlijk duidelijk geworden. Het initiatief om op 2 oktober een partijcongres te houden zoals zich dit in Arnhem heeft afgespeeld, mag dan als een eerste, gedurfde poging tot 'een frisse wind' worden gezien.

Wetenschappelijk Instituut

Het Wetenschappelijk Instituut (WI) heeft tot taak het verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA, op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het WI moet met name de bezinning op de relatie tussen levens-overtuiging en politiek handelen stimuleren (artikel 2 van de Statuten van de Stichting WI).

De agenda van het WI was de voorbije jaren in dit opzicht weinig uitdagend en in de ogen van velen ook eenzijdig. Het werk was minder gericht op een maatschappelijk verrijkende, immateriële boodschap dan op het onderzoek naar en de rapportage over financieel-economische vraagstukken. Het verdiepingswerk leek soms al te dicht bij de politieke praktijk te zijn geraakt, ten koste uiteindelijk van de gewaardeerde rol van het WI als 'ideeëncentrum' voor het ontwikkelen van een nieuwe agenda en revitalisering van gedachtegoed. Het CDA werd zo eerder volgend dan leidend. Na de onverwachte val van het kabinet-Balkenende IV bleek er geen her-nieuwde christendemocratische agenda te zijn ontwikkeld voor de periode 2010-2020.

Met de zinvolle rapporten die het WI in deze jaren overigens wel degelijk ook publiceerde, werd binnen partij niet veel gedaan, bijvoorbeeld omdat de inhoud op onderdelen als een risico voor de stabiliteit en interne consensus werd beschouwd. Of het nu ging om integratie, vlaktax of woningmarkt, de angst heerste dat rapporten en een open discussie daarover afbreuk zouden doen aan de gewenste rust en stabiliteit. Deze vrees bleek groter dan de neiging het WI zijn natuurlijke rol te doen spelen. Dat vreesachtigheid een slechte raadgever is bij het verkennen en uitdiepen van ideeën voor en over de toekomst, bleef teveel buiten beschouwing.

Dat WI-publicaties op zo'n manier 'in bureauladen verdwenen', is ook te wijten aan de neiging er niet structureel op te reageren. Zolang bijvoorbeeld de partijvoorzitter of de meest betrokken bewindspersoon zich niet uit eigen beweging over de inhoud van een rapport uitlaten, blijft onduidelijk wat de partij van een bepaalde WI-uitgave vindt, of welke route men met de discussie daarover op wil gaan. WI-publicaties verdienen het juist onder brede aandacht te worden gebracht en het zou de 'landing' in de partij en ver daarbuiten ten goede komen als de bespreking ervan geborgd is binnen de partij. Bijvoorbeeld door een rapport na publicatie altijd op de agenda van partijbestuur en fractie(bestuur) te plaatsen, en van het partijbestuur structureel te vragen om een concreet voorstel voor het inhoudelijke en bestuurlijke traject van behandeling en verwerking van het betreffende rapport.

Afdelingen

Op 1 oktober 2010 waren er 430 gemeenten in Nederland. In vrijwel elk van deze gemeenten bestaat een afdeling van het CDA; alleen de gemeenten Rozendaal, Schiermonnikoog en Vlieland kennen geen officiële CDA-afdeling. Het CDA is wat dat betreft nog altijd een partij die leeft bij en dankzij velen.

Een van de belangrijkste taken van de afdelingen is ervoor te zorgen dat het CDA ter plaatse actief vertegenwoordigd is in de lokale democratie. Dat is op 3 maart 2010 in alle afdelingen gelukt. Daar is echter op veel plaatsen heel wat kunst- en vliegwerk aan te pas gekomen. Vaak ontbreekt het afdelingen aan capaciteit om structureel als politieke beweging actief te zijn. Er zijn dynamische afdelingen die bruisen van activiteit, maar er zijn ook afdelingen met een sterk vergrijsd ledenbestand, waar het nauwelijks nog lukt om herkenbaar aanwezig te zijn. Vaak betreft het hier gemeenten met actieve lokale partijen, die niet zelden hun wortels hebben in het CDA.

De rol van het CDA als volkspartij dichtbij mensen is in deze afdelingen langzamerhand uitgelopen geraakt. Revitalisering van deze afdelingen vergt lokale inzet, maar ook aanhoudende betrokkenheid van provinciale en landelijke bestuurders en politici bij afdelingen in hun eigen regio en eigen stad. Ook is voortdurende aandacht nodig voor werving en selectie van herkenbare lokale CDA'ers, dus niet alleen in de periode voorafgaand aan verkiezingen. Bij de ontwikkeling van CDA-gedachtegoed mag ook de herkenbaarheid en bruikbaarheid daarvan in de dagelijkse, politieke vragen en gesprekken binnen zulke gemeentelijke afdelingen nadrukkelijker worden meegenomen.

Organisaties en netwerken

Het CDA is rijk aan verschillende soorten organisaties en – al dan niet thematische – netwerken, zoals het CDJA, het CDAV, CDA-Kleurrijk, het Seniorenberaad, de Basisgroep Sociale Zekerheid en het Duurzaamheidsberaad. Deze netwerken dragen, elk vanuit hun eigen betrokkenheid en aard, bij aan de ideeën en de maatschappelijke ‘antennes’ van het CDA. Ze volgen de partij kritisch, porren haar op en hebben de voorbije jaren uiteenlopende onderwerpen aangekaart en op de agenda gezet, bijvoorbeeld door het indienen van congresresoluties.

Enkele van de genoemde netwerken voelden zich in de afgelopen jaren niet altijd voldoende serieus genomen. Dat is een teleurstellend signaal. De partij heeft tot taak de inbreng van geledingen serieus te nemen en op waarde te schatten. Het CDA zit vol kennis en kan deze meer dan ooit uitstekend gebruiken. De meerwaarde van genoemde netwerken ligt erin dat zij kennis, ideeën en *second opinions* kunnen aanboren, bundelen en ten goede brengen aan de partij.

Zelf staan de netwerken op hun beurt voor de uitdaging om de kwaliteit, inhoudelijke en persoonlijke innovatie van hun netwerken te vergroten, de gedachtevorming verder te verdiepen en te borgen dat hun inbreng het *one issue*-belang overstijgt.

Commissies

Veel commissies binnen de partij, voor zowel inhoudelijke als meer procesmatige en bestuurlijke taken, worden als van nature sterk verbreed samengesteld. Elementen van risicomijding en consensusbehoefte spelen hier onmiskenbaar een rol.

Dat gedrag roept echter meteen een nieuw risico op: de scherpste is al op voorhand ‘platgepolderd’. Als bij de samenstelling van commissies (bijna) elke geleding of subgroep moet worden

bediend, kan de noodzaak van het samenbrengen van gerichte expertise, die nodig is om tot scherpe en gedegen conclusies te komen, te veel op de achtergrond raken.

Werving en selectie

CDA-kandidatenlijsten zijn vaak opgebouwd uit mensen die veel voor de partij hebben gedaan. Voor die inzet is waardering en respect niet meer dan terecht. Maar werving en selectie houden meer in dan het zorgen voor een lijst namen van kandidaten voor kieslijsten. Aandacht voor dit thema vereist ook een visie op de kwaliteit en profielen die het CDA nodig heeft en wil inzetten voor de publieke zaak.

De samenstelling van kandidatenlijsten wordt tegen deze achtergrond (te) weinig gekoppeld aan visie op hoe de partij zich zou moeten ontwikkelen. Ook blijft (te) vaak op de achtergrond dat bepaalde essentiële kennis of vaardigheden in fracties, gelet op de controlerende en inhoudelijke functies van volksvertegenwoordigingen op alle niveaus, beslist niet mogen ontbreken.

De opstelling van profielschetsen biedt onvoldoende soelaas. In zo'n profielschets wordt vaak ruime aandacht besteed aan voor het volksvertegenwoordigerschap noodzakelijke competenties. Als deze criteria echter volstrekt buiten beeld raken zodra het op samenstelling van kandidatenlijsten aankomt, is hun functie allen nog maar symbolisch. Het feit bijvoorbeeld, dat – zelfs – voor de samenstelling van de Eerste Kamer formeel is vastgelegd dat elke provincie bij de eerste 18 namen een eigen vertegenwoordiger 'krijgt', is veelzeggend. Voor de *chambre de réflexion* blijkt de facto niet de inhoudelijkheid het zwaartepunt te zijn bij de criteria voor selectie.

De politieke leiding en de partijvoorzitter (op zowel landelijk als provinciaal en gemeentelijk niveau) moeten *human resource management* weer gaan zien als een gezamenlijke verantwoordelijkheid en daarover op gezette tijden en waar nodig overleggen. Dit vanuit een door het bestuur geaccordeerde visie op profiel en ontwikkeling van het CDA en zijn inhoud en koers. Kandidaatstellingsprocedures moeten zo worden vormgegeven dat ook kwalitatieve expertise, persoonlijkheid, communicatieve vaardigheden en christendemocratische authenticiteit selectiecriteria zijn. Kandiderende besturen op alle niveaus hebben de taak voortdurend – dus niet alleen in de periode voorafgaand aan verkiezingen – aandacht te besteden aan werving en selectie van herkenbare CDA'ers.

Evenwicht in de leiding

Een evenwichtig geheel van mensen, talenten en visies in de leiding is cruciaal voor een gezonde partij. Bij de neiging op de automatische piloot te besturen is dit aspect in de voorbije jaren steeds verder onderbelicht geraakt. Meest kenmerkende moment in die ontwikkeling was de kabinetsformatie van begin 2007. Bij de samenstelling van Balkenende IV werden de lijsttrekker, de partijvoorzitter, de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, de delegatieleider in het Europees Parlement, de penningmeester van de partij, de directeur van het WI en snel nadien ook de belangrijkste campagneadviseur naar het kabinet gehaald. De sterkste beeldraders van het CDA kregen bestuurlijke verantwoordelijkheid binnen de Ministerraad. Het CDA moest blijkbaar vanuit het kabinet gezicht worden gegeven.

Er ontstond zo een aanzienlijk 'HRM-probleem'. De opvulling van vrijvallende posten op cruciale plaatsen voor het profiel van het CDA moest in een hoog tempo doorgezet worden. Het is goed te beseffen dat de eigenstandige posities van fractie en partijbestuur van groot belang zijn. Lidmaatschap van deze geledingen is niet bedoeld als opstap naar posities in een kabinet.

Daarom moet terughoudendheid worden betracht in de eventuele doorstroming van zulke functionarissen.

De leden van het CDA kozen Peter van Heeswijk als nieuwe partijvoorzitter. Hij kwam in deze rol te staan tegenover een CDA-ploeg in het kabinet met veel Haags-politieke en interne ervaring vanuit hun voormalige functies. Dat beperkte zijn slagkracht en zijn ruimte voor ontwikkeling van een eigen profiel en een eigen agenda.

De verantwoordelijkheid van de partijvoorzitter zou erop gericht moeten zijn het CDA als christendemocratische beweging op koers te houden. Zij of hij moet de vitaliteit en dynamiek van de partij in de gaten houden en de politieke ambtsdragers in Den Haag, Brussel en elders verbonden houden met de basis, en hen inhoudelijk voeden. De praktijk richtte zich echter op het volgen van de dagelijkse politieke agenda en het bewaken van het beeld van stabiliteit en rust.

Het is van belang te beseffen dat Dagelijks Bestuur (DB) als team van betrokken vrijwilligers vaak niet in staat is volledig politiek tegenwicht te bieden aan kabinet en fractie. Dat is geen verwijt op zichzelf, maar dat feit moet zo'n bestuur wel meewegen in zijn functioneren. Het partijbestuur staat in dit opzicht nog wat verder weg van de dagelijkse agenda van het politiek bedrijf.

De partijvoorzitter heeft daarom primair de verantwoordelijkheid om de *countervailing powers* te organiseren vanuit de partij. Als enige heeft zij/hij de tijd en middelen invulling te geven aan die structurele opdracht. De partijvoorzitter moest vanaf 2007 echter aan het werk met naast zich een ervaren en ingespeelde ploeg mensen in de topstructuur van het CDA. Gebleken is dat hij niet opgewassen was tegen de sturing en de inbreng vanuit de zittende leiding en de bewindspersonen.

Aan de andere kant van de driehoek partij-fractie-kabinet stond de Tweede Kamerfractie. Deze bestond grotendeels uit mensen die gedurende de eerdere kabinetten-Balkenende al in de Kamer actief waren. Pieter van Geel werd min of meer van buiten komend haar voorzitter, zonder parlementaire ervaring. De fractie kreeg van hem enerzijds veel vrijheid om zelf inhoud en voorstellen te ontwikkelen. Veel fractieleden hebben dit als positief ervaren. Tegelijk moest men ervaren dat de voorzitter zich in toenemende mate moest bezighouden met het blussen van brandjes in de coalitie, dan dat hij ruimte kon maken om met hun initiatieven het politiek profiel van het CDA krachtig en vernieuwend te ontwikkelen.

Fractieleden werkten in deze jaren wel aan diverse rapporten, maar ervoeren geen gemeenschappelijke CDA-strategie tussen partij, bewindslieden en henzelf. Ook de fractie moest zich voegen naar het adagium van 'stabiliteit en rust'. Zaken die als risicovol werden gezien voor de coalitie, moest de fractie opzouten. Gepositioneerd stelling nemen vanuit de fractie werd ontraden. De vrijheid binnen de fractie te discussiëren was aanzienlijk, maar de bestuurlijk afgevlakte posities die dan vervolgens werden ingenomen, zorgden voor een grijs beeld. Er ontstond zelden een wezenlijk onderscheid op inhoud. De focus op risicomijding en de onrust in de coalitie maakten dat daar niet echt aan gewerkt werd, zodat de fractie niet in staat werd gesteld in de machtsbalans een verrijkend tegenwicht te bieden.

De derde groep verantwoordelijken binnen deze driehoek was het team van bewindspersonen. In 2007 leefde het idee dat rond de premier een 'vriendengroep' was samengesteld. Een cohe-

rente koers leverde dat echter niet op. De CDA-bewindspersonen waren het onderling regelmatig niet eens over de te volgen lijn en er werd geen gemeenschappelijke visie ontwikkeld op het toekomstige CDA-profiel in samenhang met partij en fractie. De agenda werd bepaald door lopende zaken van het eigen departement en Haagse perikelen. De focus kwam daarmee zwaar te liggen op het conserveren van stabiliteit, op risicomijding en een defensief beeld.

Binnen de driehoek ontbrak zo een gemeenschappelijke strategie. Tactiek over actuele onderwerpen werd vaak verward met het geven van inhoud aan het beeldmerk CDA. De nieuwe fractievoorzitter en partijvoorzitter waren niet in staat zich te ontwikkelen als *countervailing powers*, zoals dat hun voorgangers wel degelijk was gelukt.

Daarbij kwam dat de fractievoorzitter zijn tijd hoofdzakelijk moest besteden aan het redden van de coalitie. Door het ontbreken van de eigen CDA-agenda kwam het zwaartepunt in de beeldvorming rond het CDA nog meer rondom premier Balkenende en zijn kabinet te liggen. Significant teken hiervan was het gegeven dat een departementaal ambtenaar, de persoonlijk assistent van de premier, optrad als secretaris van het wekelijkse politieke overleg van de CDA-leiding, het zogeheten BPO.

De cultuur die hieruit voortkwam, werd ervaren als de greep van een ijzeren ring. Een ring van ondersteunende adviseurs rondom de minister president, die zo ook zelf deel werd van het streven naar risicomijding en daardoor minder toegankelijk voor *second opinions*, kritische reflecties en input. In toenemende mate werd de 'Haagse werkelijkheid' van het CDA vanuit afdelingen ervaren als een fort met muren en opgehaalde loopbruggen, dat niet meer toegankelijk was voor kritiek. Het groepsdenken gericht op het korte termijnbelang en het bewaren van rust had de overhand gekregen, bij ontstentenis van een evenwichtig geheel van openheid en wederzijdse kritische reflectie.

3.4 OOK IN ANDERE PARTIJEN VOELBAAR

Het CDA bevindt zich met de andere traditionele volkspartijen in een zelfde schuitje. Allen kennen een vergrijsd ledenbestand, traditionele interne verhoudingen en een informele en soms ook formele hiërarchische structuur. Electorale uitschieters naar boven en naar beneden hebben ook PvdA en VVD ervaren. Rapporten als die van Vreeman en Dijkzma (over de PvdA) en Dekker (over de VVD) leggen bloot dat ook deze partijen getroffen werden en worden door het wegvallen van traditioneel verankerde kiezers. Dat men verkiezingswinnaar kan worden met niet meer dan 31 zetels, is wat dat betreft een veeg teken.

Het is bovendien allerminst uniek voor Nederland dat de wisselwerking tussen kiezers en gekozenen losser is geworden. In de ons omliggende landen zijn voorbeelden van ontzuiling, versplintering en middelpuntvlindende krachten evenzeer zichtbaar. Ook CD&V en VLD in Vlaanderen, Labour in Engeland, de SPD en CDU in Duitsland hebben zware verliezen moeten boeken in de voorbije periode. Zelfs de Beierse CSU kan niet meer alleen regeren en zakt in peilingen ver onder de 40% weg.

De kiezers concentreren zich meer en meer op personen en thema's van de kortere termijn waarover deze een boodschap helder en direct kunnen overbrengen. Dat was bijvoorbeeld bij onze zuiderburen merkbaar toen een herkenbaar gezicht als De Decker bij de VLD de partij verliet en een eigen partij op eigen naam begon, met zeer zware electorale consequenties voor de Vlaamse liberalen.

We moeten ons zeer goed bewust zijn dat partijvorming en het organiseren van maatschappelijke verbanden processen zijn die zich anders ontwikkelen dan in naoorlogse jaren, laat staan in de tijd van Kuiper, De Savornin Lohman en Schaepman. De huidige partijstructuren van het CDA zijn niet geënt op die nieuwe samenleving die zich organiseert op een andere manier en met andere verbindingen.

Met dit gegeven worden alle grote politieke partijen geconfronteerd. Maar niet alleen zij worstelen met dit vraagstuk, ook de vertegenwoordigers van het maatschappelijk middenveld. Verbindingen worden vluchtiger en meer langs korte termijn themabelangen gelegd. De basis waarop politieke partijen en organisaties met een ideologische identiteit vanouds rustten, wordt in de huidige samenleving anders vormgegeven, verstaan en beleefd. Als ze al verstaan wordt.

Kiezers komen en blijven veel minder vaak op basis van ideologische of geïnstitutionaliseerde betrokkenheid. Wil het CDA relevant blijven en zijn gedachtegoed laten 'overleven', dan moet het antwoorden durven geven en durven zoeken op deze maatschappelijke ontwikkelingen. Langs nieuwe lijnen van verbinding moet aansluiting worden gevonden. Het continue revitaliseren op inhoud en personen is hier een wezenlijk onderdeel van.

4

“De bereidheid moet er zijn de ‘oude politiek’ te verlaten en te transformeren naar een moderne beweging, die nauw verbonden is met de samenleving, een beweging waar realisme en idealen samengaan. Een partij met bezieling. Passend bij deze tijd. Zowel oud als jong aansprekend. In zo’n partij geloof ik nog wel.”

4. KEERPUNT 2010

4.1 DE AANLOOP

De partijen die deelnamen aan de kabinetten-Balkenende I en II hadden een duidelijke gezamenlijke agenda: beide kabinetten richtten zich op een afslanking van de verzorgingsstaat en verhoging van de participatie door arbeid, ook door ouderen. In het oog springende maatregelen waren de beperking van vut en prepensioenen, de hervorming van het ziektekostenstelsel en de aanpak van de WAO.

Tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 kwamen CDA en PvdA lijnrecht tegenover elkaar te staan. De verkiezingsuitslag maakte echter onontkoombaar dat juist zij moesten samenwerken. Er moesten bruggen worden gebouwd en daarvoor was veel massagewerk nodig. Het lukte uiteindelijk, maar voor de goede waarnemer waren al vanaf het prille begin haarscheurtjes zichtbaar in de coalitie. Waar CDA-fractievoorzitter Van Geel de doorgaande lijn ten opzichte van de eerste drie kabinetten-Balkenende benadrukte, deed PvdA-aanvoerder Bos zijn best duidelijk te maken dat er juist sprake was van een trendbreuk.

Binnen het kabinet-Balkenende IV was zo al vanaf het begin sprake van een moeizame verhouding, hetgeen manifest werd toen het dossier van de hervorming van de arbeidsmarkt aan de orde kwam. Voor het CDA was de versoepeling van het ontslagrecht een verlengstuk van de eerdere hervormingen, maar de PvdA zag dat anders. Hervormingen op sociaal-economisch terrein leken niet of nauwelijks in gezamenlijkheid te realiseren en de coalitiepartners hielden elkaar in een klemmende houdgreep. Voortdurend ontstonden kleine en minder kleine brandjes, waarvan het grootste deel het nieuws toen nog niet haalde. Vooral fractievoorzitter Van Geel, maar ook zijn coalitiecollega's bleken begaafde brandmeesters te zijn.

De meeste CDA-bewindslieden deden weinig om deze sfeer te doorbreken. Toen hen duidelijk was dat de samenwerking binnen het kabinet niet snel zou uitstijgen boven het niveau van een argwanend verstandshuwelijk, leken velen van hen zich daarbij neer te leggen. Ambitie om er alsnog iets van te maken, bleef onderontwikkeld.

De grote wereldwijde financieel-economische crisis leek in zekere zin een onverwachte kans. Eensgezind gingen de drie coalitiepartners de crisis te lijf en in de samenleving klonk voorzichtige waardering voor de wijze waarop banken, spaargelden en huizenbezit overeind werden gehouden. De kredietcrisis veroorzaakte ook in Europa een angstwekkende economische recessie en dit feit deed de eerdere tegenstellingen toch weer opblazen. CDA en PvdA voerden een felle strijd over randvoorwaarden, inhoud en vooral ook details van een pakket maatregelen om de economie te stimuleren. Uiteindelijk werden goede en verdedigbare afspraken gemaakt, maar het beeld was dat van ruzie en onenigheid.

Het effect was dat de resultaten van dat pakket voor economie en samenleving opmerkelijk positief en heilzaam bleken te zijn. De werkloosheid steeg in 2009 niet naar bijna 1 miljoen, maar bleef beperkt. De groei kwam sneller terug dan velen voor mogelijk hielden. Nederland steeg in 2010 weer op de lijstjes van hoogwaardige kenniseconomieën en ons land werd snel een gewaardeerd G20-partner die zijn invloed deed gelden in het internationaal overleg tegen de crisis. Alleen leken de partijen die dit beleid opstelden en uitvoerden, niet bereid dat met elan te verdedigen en de kracht ervan te laten zien en horen.

De Tweede Kamer ging zich op grond van dit beeld ergeren aan de schijnbare ambitieeloosheid van het kabinet. Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen diende VVD-fractie leider Rutte zelfs een motie van wantrouwen in tegen het kabinet, tot grote verontwaardiging van de

coalitie. Premier Balkenende werd verweten ongeïnspireerd op te treden in de Tweede Kamer en gaf zelf ook toe 'niet in vorm' te zijn. Het wantrouwen jegens het gepercipieerde gebrek aan daadkracht van het kabinet werd groter.

Daar raakte een andere kwestie in vermengd. Na het aannemen van het Verdrag van Lissabon, waarin de nieuwe werkwijze voor de Europese Unie werd geregeld, moest er gezocht worden naar een vaste voorzitter, die op 1 januari 2010 zou aantreden. De naam van Balkenende ging voor deze eervolle positie nadrukkelijk rondzingen. Uiteraard moest hij dit wel wegwuiven, maar merkbaar was dat hij er niet afwijzend tegenover zou staan.

Ook binnen het CDA vond men die mogelijke stap een wenkend perspectief en een vorm van charmant afscheid. Geen slaande deuren, geen leiderschapsdiscussies, een prachtige functie die Nederland en het CDA tot eer zou strekken, een kroon op de internationale waardering voor de premier. Balkenende werd dit ook gegund. Als man van elders vaak neerbuigend beoordeelde capaciteiten had hij klinkende verkiezingsoverwinningen behaald en buitengewoon veel betekend voor de partij. Tegelijk leefde het besef, dat een langdurig premierschap grote risico's van sleurvorming met zich zou brengen, zoals destijds ook bij Kok en Lubbers merkbaar was geworden.

Internationale perikelen en risico's

Niet Balkenende maar een andere Benelux-premier van christendemocratische komaf werd de eerste president van de Europese Raad: Herman van Rompuy. Dit bleek de opmaat voor een reeks internationale verwickelingen, waar de coalitie niet meer uit leek te komen. En niet meer uit leek te willen komen, ondanks een diepe economische crisis en de steun die men het beleid van president Obama zei te willen geven.

Een onderzoek naar de Nederlandse betrokkenheid bij de Amerikaans-Britse inval in Irak had Balkenende in een vroeg stadium reeds resoluut van de hand gewezen en dat jarenlang volgehouden. Nederland had de inval in Irak gesteund omdat het land zich niet hield aan belangrijke VN-resoluties. Verder was er niets te verbergen, dus een onderzoek was niet nodig, zo was zijn betoog. Voor zowel vriend als vijand werd dit steeds lastiger te begrijpen; ook de CDA-fractie drong er intern bij Balkenende op aan het verzet tegen een onderzoek te staken.

De druk om een onderzoek in te stellen werd zo hoog, dat hij uiteindelijk moest toegeven. Het kabinet besloot de commissie-Davids in te stellen. Haar rapport was op een aantal punten bepaald kritisch. Na weken van moeizame besprekingen wist het kabinet een reactie te formuleren, maar Balkenende liet zich toch verleiden tot een eigen interpretatie die hem op woedende reacties van PvdA zijde kwam te staan. Dat er weinig chemie en weinig onderling vertrouwen binnen de coalitie meer was, werd opnieuw openlijk bevestigd.

De missie in Uruzgan werd voor de PvdA-bewindslieden aldus nog meer een testcase. De PvdA-fractie wilde al niet verlengen en zo stuurde vicepremier Bos uiteindelijk aan op de val van het kabinet, door naar buiten te brengen dat de PvdA-bewindslieden tegen welk voorstel dan ook zouden zijn. Het kabinet-Balkenende IV viel kort voor de gemeenteraadsverkiezingen in de nacht van vrijdag 19 op zaterdag 20 februari 2010. Het feit dat de zware economische crisis en de zorgen van miljoenen burgers om hun baan, hun spaargeld en de toekomst van hun kinderen, niet voldoende kon motiveren om de samenwerking in de coalitie energiek voort te zetten, roept verbazing en teleurstelling op.

4.2 VERVROEGDE VERKIEZINGEN

De leden van het CDA-partijbestuur werden per sms en/of telefoon uitgenodigd voor een vergadering, zaterdagochtend 20 februari om 10.00 uur op het partijbureau. Daar werd besloten Jan Peter Balkenende voor te dragen als lijsttrekker. Deze voordracht werd op donderdag 25 februari formeel bevestigd door het versterkt partijbestuur (het partijbestuur aangevuld met een extra afgevaardigde uit elk van de twaalf provinciale afdelingen).

Binnen en buiten de partij riep deze snelle voordracht vele vragen op. De rook van de val van het kabinet was nog niet opgetrokken, of Balkenende was alweer kandidaat-lijsttrekker. Was het een krachtig signaal van het partijbestuur, dat hiermee alle schuld voor de kabinetsbreuk bij de PvdA legde? Kon daar nu werkelijk niet even wat langer over worden nagedacht? Er waren toch meer kandidaten?

Wat ging er vooraf aan de voordracht van Balkenende? Binnen het Dagelijks Bestuur was tot aan de val van het kabinet geen formele discussie gevoerd over het lijsttrekkerschap. Toen Balkenende in het najaar van 2009 werd genoemd als voorzitter van de Europese Raad, was wel gesproken over de vraag wie eventueel in zijn plaats het premierschap op zich zou moeten nemen. Het DB kwam tot de conclusie dat Maxime Verhagen onder de gegeven omstandigheden daarvoor de meest aangewezen persoon zou zijn. Daarover was onder de CDA-bewindspersonen eveneens overeenstemming.

Een *lijsttrekkerschap* echter kwam in die fase niet ter sprake. In het najaar van 2009 besloot voorzitter Peter van Heeswijk met de discussie daarover te wachten tot na de gemeenteraadsverkiezingen. De Tweede Kamerverkiezingen stonden gepland voor mei 2011, dus na 3 maart 2010 zou er nog voldoende tijd zijn om met elkaar van gedachten te wisselen over wie, wat en hoe.

Wel waren gesprekken gevoerd tussen leden van het DB en anderen in de top van de partij. Zo deelde Camiel Eurlings, één van de potentiële lijsttrekkerkandidaten, aan Van Heeswijk mee dat die mogelijke rol voor hem beslist geen uitgemaakte zaak was. Hij wilde meer ruimte om ook zijn persoonlijk leven een kans te geven, en liet dat ook in de media doorschemeren. Dat was voor Van Heeswijk niet zo'n punt, want hij was van mening dat de partij zich in een luxepositie bevond, met meerdere mogelijke kandidaten voor een eventuele opvolging van Balkenende. Echt serieus werden Eurlings' opmerkingen zo niet genomen. Velen redeneerden zelfs omgekeerd: Eurlings kon ook eigenlijk beter niet zeggen dat hij mogelijk wél trek had in een lijsttrekkerschap. Zoiets zou immers pontificaal de discussie binnen de partij opengooien. Maar Eurlings meende wat hij zei, want hij zag het minder zitten om volledig te worden opgeslokt door de politiek.

Na de val van het kabinet kwam de vraag wie de lijst moest gaan trekken in alle hevigheid terug. Maxime Verhagen was na de val van het kabinet over internationale perikelen contro-versieel geworden. Camiel Eurlings hield vast aan zijn wens om een tijd in relatieve luwte te kunnen doorbrengen. De CDA-bewindslieden waren het er in de vroege ochtend van 20 februari snel over eens: Balkenende moest het opnieuw gaan doen.

Binnen het DB werd een soortgelijke afweging gemaakt. Er zou een dringend beroep op Balkenende moeten worden gedaan. Andere kandidaten waren niet beschikbaar en het CDA kon zich niet permitteren dat tijdens de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen boven de markt

zou zweven wie straks de aanvoerder zou zijn. Risicomijding en stabiliteit voerden als steeds de boventoon. Om vier uur 's nachts belde voorzitter Van Heeswijk de net afgetreden premier met de vraag of hij kandidaat-lijsttrekker wilde zijn.

Van Balkenende zelf had het niet gehoeven. Hij had zich voorgenomen om bij de voorziene Kamerverkiezingen van 2011 niet meer als lijsttrekker op te treden. Het risico van een verstrijken- de houdbaarheidsdatum van zijn imago als politiek voorman was hem niet onbekend. Hij wilde echter niet weglopen voor het nadrukkelijke beroep dat door het DB op hem werd gedaan.

De uitslag van de raadsverkiezingen deed de onvrede binnen de partij over de voordracht van Balkenende oplaaien. Steeds meer leden en afdelingsbestuurders verklaarden openlijk dat ze vonden dat de lijsttrekker zijn conclusies moest trekken. Op maandag 8 maart kwam het partijbestuur bijeen. Ook Balkenende was aanwezig om verantwoording af te leggen over zijn rol in de campagne en de teleurstellende uitslag. Hij verklaarde dat deze hem zwaar had aangegrepen en deelde mee bereid te zijn op te stappen als binnen het partijbestuur de gedachte zou leven dat hij het succes van het CDA nu in de weg zou staan.

Nadat Balkenende de zaal had verlaten, vroeg een aantal bestuursleden zich hardop af of het niet verstandig zou zijn inderdaad terug te komen op het besluit om Balkenende te kandideren. Na een uitgebreide discussie bleek niemand een ander te kunnen presenteren als alternatief. Het antwoord op de vraag wie politiek leider zou moeten worden, was op het moment dat het ertoe deed, op z'n beloop gelaten. Er was niet gezorgd voor alternatieven.

4.3 SAMENSTELLING KANDIDATENLIJST

Aan de inlevering van de definitieve kandidatenlijst bij het hoofdstembureau gaat altijd een uitgebreid intern proces vooraf. Bij de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen op 9 juni was dat niet anders, hoe kort het tijdpad ook was waarin de procedure dit keer moest worden geperst. De oproep om sollicitaties en voordrachten ging vergezeld van een door het partijbestuur vastgestelde profielschets, waarin was beschreven waaraan kandidaat-Kamerleden zouden moeten voldoen. De selectie van nieuwe kandidaten was in handen van een door het partijbestuur aangestelde adviescommissie, die uitgebreid gebruik heeft gemaakt van bedoelde profielschets en kandidaten selecteerde op hun kwaliteit, vaardigheden, kennis, expertise enz.

Bij het uiteindelijke proces van samenstelling van de advieslijst echter leken deze criteria ineens geen rol meer te spelen, maar ging het vrijwel uitsluitend om regionale spreiding, denominaties en vrouwen op de lijst. In een ideaal fractieconcept voor een lijst zitten een kandidaat-voorzitter, markante parlementariërs, pittige woordvoerders, ook voor oppositionele fasen, en een impuls van nieuw talent. Zo'n concept ontbrak. Dat er na de verkiezingen een fractie zou moeten worden gevormd, waarin bepaalde expertises en vaardigheden vertegenwoordigd horen te zijn, raakte buiten beeld.

De grote waarde die bij het opstellen van de advieslijst is toegekend aan de regionale vertegenwoordiging, heeft nog een ander ongewenst effect. De impuls om voortdurend op zoek te zijn naar nieuw talent raakt er sterk door op de achtergrond. Iedere provinciale afdeling komt in de bestaande aanpak vrijwel automatisch in aanmerking voor 'een mooi plaatsje' op de lijst, waardoor de neiging om aan talentscouting te doen veel minder groot is dan wanneer zo'n plek echt 'bevochten' moet worden. Talentscouting en werving worden zo minder belangrijk dan het oppoetsen van lokale en regionale positieclaims.

4.4 VERKIEZINGSPROGRAM EN FINANCIËLE PARAGRAAF

Het verkiezingsprogramma moest, net als de kandidatenlijst, in een noodtempo tot stand komen. In het oorspronkelijke tijdspad voor verkiezingen op 11 mei 2011 was meer dan een jaar ingeruimd voor achtereenvolgens ledenbijeenkomsten, contact met maatschappelijke organisaties, het schrijven van een conceptprogramma en de amendering in afdelingen en op het congres. Door de vervroegde verkiezingen moest dat traject worden ingekort tot minder dan twee maanden.

De programcommissie kwam in kleinere groepen bijeen om hoofdstukken op te stellen onder gigantische tijdsdruk en met minder overleg dan voorzien. Tussendoor kwamen diverse bewindspersonen met tekstvoorstellen in lijn met hun beleid van dat moment. De commissie had dan ook moeite een toekomstperspectief te formuleren dat verder ging dan het beeld dat de overheidsfinanciën op orde moesten worden gebracht en dat er geen lasten mochten worden doorgeschoven naar toekomstige generaties. Gevolg was dat nog steeds geen politieke agenda klaarlag voor de periode 2010-2020.

Een apart traject in deze noodprocedure was de doorrekening van de cijfermatige onderbouwingen en gevolgen van het program door het Centraal Plan Bureau. Een kleine groep fractie- en WI-medewerkers hield zich daarmee bezig. Tijdens het partijcongres was besloten dat door de maatregelen uit het program de rijksbegroting in 2015 in evenwicht moest komen. Dat hield een bezuinigingstaakstelling in van €18 miljard.

In het program werd daarom een reeks loonmatigingsvoorstellen opgenomen vanuit de gedachte dat er in de particuliere sector veel mensen leden onder de crisis, maar in de collectieve sector veel minder sterk. Het CPB wilde die voorziene maatregelen niet accepteren als dekking voor het tekort en dit sloeg een gat van 6 miljard in de voorstellen. De congressuitspraak indachtig werd naar andere mogelijkheden gezocht. Met veel pijn en moeite moest in enkele dagen tijd 6 miljard worden gevonden, een bedrag dat uiteindelijk op creatieve wijze bijeen gesprokeld werd. De inhoudelijke coherentie en de politieke koers waren daarmee in het program minder sterk geworden.

4.5 CAMPAGNE

Het CDA scoorde ronduit slecht bij de Europese verkiezingen in juni 2009. Dat was slikken, maar al snel was de meest gehoorde reactie: 'we zijn er toch maar weer in geslaagd de grootste partij te worden'. De automatische piloot stuurde de kar gewoon verder. Dat het verlies aanzienlijk was - van een onverwacht hoge 27% van de stemmen in 2004 naar 20% in 2009, ruim 25% omhoog in een keer - werd uit het oog verloren, net als het feit dat het nooit eerder was voorgekomen dat de grootste partij slechts een vijfde van de stemmen wist te behalen.

De hoop was gevestigd op de gemeenteraadsverkiezingen van 3 maart 2010. Vier jaar eerder was de uitslag van de raadsverkiezingen zó slecht geweest, dat iedereen erop rekende dat in maart 2010 de weg naar boven weer kon worden ingeslagen. Daarna zou er ook ruimschoots gelegenheid zijn om over het verkiezingsprogramma na te denken en over de lijsttrekker, zo nodig.

Wel werd in het interne partijoverleg duidelijk gemaakt dat het kabinet pertinent niet in de aanloop naar 3 maart zou mogen vallen, want dat zou desastreuze gevolgen hebben voor de uitslag. Kiezers houden niet van ruzie. In het najaar van 2009 waarschuwden de afdelingen de partijtop dat alles op alles moest worden gezet om de rust in Den Haag te bewaren. Men

moest politieke strubbelingen met de PvdA niet te hoog op spelen, vanwege stabiliteit en risicomijding.

De afdelingen zagen dan ook met lede ogen aan hoe het kabinet toch ten val kwam op het slechtst denkbare moment, elf dagen vóór de raadsverkiezingen. Lokale campagneleiders vroegen zich verbijsterd af of ze daar in Den Haag nou echt niet mee hadden kunnen wachten. Ook de reden voor de val van het kabinet stuitte op veel kritiek. Nederland bevond zich middenin een economische crisis, weinigen begrepen waarom de kwestie-Uruzgan aanleiding zou moeten zijn voor een kabinetsbreuk. Niet zo vreemd was dan ook dat er in de afdelingen weinig animo was om nog campagne te voeren voor 9 juni. Het kader was slecht gemotiveerd, de partij zat in een geestelijke en electorale dip.

Inhoud

In 2002 en 2003 had het CDA een fris verhaal, en vormde het bovendien een dankbaar toevluchtsoord voor kiezers die hun bekost hadden van de paarse partijen, maar een stem op een leiderloze, ongelikte partij als de LPF niet aandurfd. Na 2003 nam het CDA zitting in een kabinet dat een stevige koers koos. De partij werd daarvoor aanvankelijk verguisd, maar gaandeweg boekte het kabinetsbeleid duidelijke resultaten. Het CDA bleek een solide bestuurderspartij die zich, in tegenstelling tot de coalitiepartner met Rita, Ayaan en Geert, kenmerkte door interne rust en stabiliteit. Dát is echter niet iets wat mensen blijvend bindt. De partij schaatste door, maar op steeds dunner ijs.

In de aanloop naar de verkiezingen van 9 juni 2010 werd duidelijk dat economie en zorg belangrijke campagne-issues zouden worden, maar het CDA was daarvan geen thema-eigenaar. Inzake de economie hamerde het CDA op de noodzaak van het op orde brengen van de overheidsfinanciën, leek daarbij meer en meer op een VVD-light. Kiezers stemmen dan toch liever op de echte thema-eigenaar. Het CDA kon ook al geen profiel halen uit het vechtkabinet dat zo weinig voor elkaar leek te krijgen. Men had het eigen kabinet zelf ook zo weinig profiel willen geven, dat de successen ervan nu van niemand meer waren.

Ondanks verwoede pogingen lukte het Balkenende ook niet om, als voorheen, onderdeel te worden van een tweestrijd. Bij vorige verkiezingen ging het tussen Wouter Bos en hem, wat beider partijen veel stemmen opleverde. In 2010 hoopte het campagneteam aanvankelijk nog op een tweestrijd tussen Balkenende en Bos of Wilders, maar het had geen antwoord op de uitdaging toen het uiteindelijk een duel tussen Rutte en Cohen werd.

Ook de ideeënloosheid wreekte zich. Het verkiezingsprogramma was eenzijdig gericht op het op orde brengen van de overheidsfinanciën. Waar de partij in vorige campagnes nog kon scoren met haar agenda van waarden en normen, bleek die uiteindelijk volstrekt onvoldoende ‘body’ te hebben.

Het CDA verloor uit het oog dat veel kiezers geborgenheid en perspectief nodig hebben. De samenleving verandert in hoog tempo en de partij heeft zich daar onvoldoende rekenschap van gegeven. Waar hoogopgeleiden thema’s als digitalisering en globalisering beschouwen als uitdagingen en nieuwe kansen, raken andere kiezers eerder onzeker van zulke voor hen soms ongrijpbare fenomenen. De bankencrisis en de integratie-problematiek onderstreepten zulke gevoelens van onzekerheid en dat heeft het CDA onvoldoende aangevoeld.

Organisatie

In de aanloop naar de Europese verkiezingen had het partijbestuur weinig bemoeienis met de campagne. Men vond het allemaal wel goed. De bestuurlijke betrokkenheid tijdens de campagne voor de raadsverkiezingen was al een heel stuk groter en de teleurstellende uitslag daarvan deed het bestuur een rigoureuus besluit nemen: bij de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen wilde men echt meepraten en aan het stuur zitten. Dit had ingrijpende gevolgen voor de campagneorganisatie, want deze werd vervolgens met nogal wat structuren opgetuigd.

Er werd bepaald dat de *inner circle* rond de lijsttrekker zou worden uitgebreid, opdat deze van het nodige tegengas kon worden voorzien. Balkenende had teveel gelijkgestemden om zich heen verzameld, zo werd gesteld, en het partijbestuur wilde dat hij ontvankelijker zou worden voor tegengeluiden in zijn omgeving. Ook werden er partijbestuursleden toegevoegd aan het campagneteam. De uiteindelijke toegevoegde waarde bleef onduidelijk en er moest heel wat energie gestoken worden in interne afstemming.

Uitvoering

De lijsttrekker betoonde zich opnieuw een ware *campaigner* die zich door niets of niemand uit het veld leek te laten slaan. Monter reisde hij het hele land af, daarbij zelfs met een lichte bezorgdheid gadeslagen door de politieke concurrentie. Zijn opmerking dat hij alleen maar premier wilde worden, was onbedoeld een uitglijder. Na die uitspraak was het nog maar een kleine stap naar de conclusie dat Balkenende zou opstappen als het CDA niet de grootste partij zou worden. Vanaf dat moment was voor journalisten de zoektocht geopend naar CDA'ers die zouden erkennen dat de kans niet groot meer was dat hun partij de verkiezingen zou winnen.

De verklaring van Balkenende dat de hypotheekrenteaftrek voor het CDA zou fungeren als breekpunt bij eventuele coalitie-onderhandelingen riep vervolgens allerlei andere vragen op. De opmerking was een reactie op de aanhoudende suggesties van de VVD dat de hypotheekrenteaftrek bij het CDA niet in goede handen was. Deze in de boezem van het campagneteam verzonden kunstgreep leek even een trouwvaille, ook in peilingen. Deze dagkoersen ebden echter snel weg, zeker nadat anderen hoog op de lijst toegaven dat de formulering van het breekpunt buiten hen was omgegaan. Het beeld werd er een van een partij in verwarring.

4.6 MENINGSVORMING, BEELDMERK EN MEDIACULTUUR

De realiteit is dat publieke meningsvorming in de moderne democratie zich meer en meer afspeelt in een kluwen van snelheid, opiniemakers, beeldvormers, reaguurders en *quickscans*. De *onliner* is een machtig heerser, beeldmerk en *frame* zijn zeer bepalend voor hoe mensen een partij en haar vertegenwoordigers zien.

Kiezersonderzoek is daarom relevant, maar moet zich politiek doorvertalen naar inhoudelijke afwegingen over de relevante politieke boodschap. Dit in een combinatie van lijsttrekker / beelddragere en inhoud, want de boodschapper is ook zelf deel van de boodschap.

Lang kon het CDA bogen op de claim dat het staat voor stabiliteit, kwaliteit en continuïteit. In korte tijd werd dit *frame* weggeslagen. Een effectieve oppositie tegen ingrepen tegen de onzekerheden van deze tijd en van de diepe crisis en de gespannen verhoudingen in de verweesde coalitie gaven dat extra impulsen. Het CDA stelde daar naar inhoud, taal, beelden, visies en personen weinig tegenover, weinig nieuws en weinig opbeurends voor kiezers in elk geval. Het eigene, de onderscheidende relevantie was vermolmd.

5

“Een individualiserende samenleving heeft juist behoefte aan burgers die verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen nemen. Wat mij betreft stond en staat het CDA vanuit de christelijke en sociale wortels pal voor zo’n samenleving. De partij heeft dringend een sterk en helder profiel nodig. Het CDA dient tijdig aan te geven welke richting de partij op wil”

5. UITDAGINGEN AAN HET BEGIN VAN DE 21^E EEUW

De Nederlandse samenleving is ten opzichte van 1980 fundamenteel veranderd en die verandering zet zich door. Uit diverse onderzoeken van Sociaal Cultureel Planbureau blijkt dat de Nederlander positief staat en tevreden is over zijn eigen leven en omstandigheden, maar zich zorgen maakt over de staat van de samenleving.

De Nederlanders voelen zich veel minder verbonden met de traditionele geïnstitutionaliseerde organisaties, zoals in het verleden. De secularisatie en ontkerkelijking zetten door, ook onder nieuwe groepen en religies in ons land trouwens. Zij allen zijn deel van het sociaal-culturele proces van individualisering en emancipatie.

Verbindingen en relaties worden vluchtiger en organiseren zich langs andere kanalen. Ze gaan om en langs de traditionele organisaties heen. In hoofdstuk 3 werd zichtbaar dat een consequentie hiervan is dat de Nederlander ook niet meer ideologisch gebonden is aan één politieke partij, één krant, één vakbond, één omroep. De vaste electorale basis waarop het CDA kan rekenen is gekrompen; de electorale marge tussen winnen en verliezen wordt steeds groter, nu kiezers sneller, vaker en makkelijker van partij wisselen. De permanente opdracht is om het vertrouwen telkens opnieuw te verdienen. Zulke constatering komen hard aan in traditionele, ideologische partijen, ook in het CDA.

Op basis van het mensbeeld dat voor het CDA politiek maatgevend is wordt de verantwoordelijkheid voor de publieke zaak en de schepping dichtbij mensen gelegd. De kracht van mensen, hun mogelijkheden en hun waardigheid zijn het *Leitmotiv* van het CDA. Vergaande commercialisering en individualisering hebben tegelijk processen in gang gezet die ook en misschien wel in het bijzonder het handelen van de overheid sterk hebben veranderd. De overheid is daardoor zelf sterk veranderd. Soms zo erg, dat de mensen zich niet meer vertrouwd voelen met publieke diensten.

Professionalisering en technocratisering zijn in elke sector van productie en consumptie aan de orde. Tegelijkertijd constateren wetenschappers dat de verantwoordelijkheid van mensen door protocollering en regulering, ook in hun professies en werkomgevingen, sterk wordt beperkt. Management domineert en omwille van risicobeheersing trekt de overheid zaken naar zich toe waarin maatregelen doel op zich worden, in plaats van een middel tot een publiek doel.

Het particuliere initiatief raakt daarbij opgenomen in meer collectieve arrangementen en nieuwe regelgeving of procedures. Aan de ene kant is de Nederlander steeds zelfstandiger en kritischer geworden en aan de andere kant eist men een overheid die met snelle en ingrijpende regulering op kritische punten moet reageren. 'De overheid moet hier echt iets aan doen!', klinkt bij elk maatschappelijk vraagstuk. We moeten de ogen niet sluiten voor het feit dat dit ook opgeroepen wordt door de ervaring dat een deel van de samenleving de snelle dynamiek van deze tijd en samenleving als bedreiging voelt.

De vraag of de christendemocratische uitgangspunten van gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit, gerechtigheid en rentmeesterschap er nog toe doen, is een vraag aan de toekomst van de waarde van die noties. Niet de achterliggende jaren leren ons of we er nog toe doen, maar ons antwoord op de uitdagingen die voor ons liggen. Het CDA moet zichzelf relevant maken door die fundamentele waarden te vertalen naar de vragen, zorgen en kansen van mens en maatschappij van de komende decennia. Vanuit eigen kracht en inhoud dus.

In deze tijd van veranderende samenlevingen in een sterk internationale context moet het CDA op zoek naar hernieuwde antwoorden. Die antwoorden zoeken en vinden is iets anders dan marketing bedrijven. Zij zullen ook moeten vertellen waarom wij welke noties en beginselen voor de toekomst van cruciaal belang blijven vinden. Kernwaarden als gerechtigheid vragen niet allereerst om een handige, vlotte verpakking. Zij vragen om herleving en herbezinning, zodat velen de waarde daarvan voor een eerlijke en respectvolle samenleving weer kunnen herkennen.

De kennis en kunde om dit mogelijk te maken zijn essentieel en niet vanzelfsprekend voorhanden, ook niet binnen het CDA. Om tot een perspectief te komen op welke vraagstukken het CDA zich moet verdiepen, hebben we gebruik gemaakt van documenten die zowel de binnenlandse als de buitenlandse crises analyseren en duiden. Denkwerk ook van binnen de christendemocratische stroming in Europa, zoals van het European Ideas Network, de Konrad Adenauer Stiftung en het Wetenschappelijk Instituut. Die blik van buiten naar binnen zal het CDA na de klap van 9 juni 2010 moeten blijven hanteren.

WERELD VAN DYNAMIEK

In De wereld in 2025, Is de Europese Unie er klaar voor? geeft het European Ideas Network (de denktank van de EVP-fractie in het Europees Parlement) een weergave van de crises die de wereld beheersen. Deze vraagstukken werden ook genoemd in "Global Trends 2025" van de National Intelligence Council. Begrippen als Uruzgan, G20 en zelfs piraten bij Somalië zijn vanzelfsprekende termen geworden in enkele jaren. Nederland staat immers niet los van de wereld.

Voedsel, energie, klimaat

Nederland is sterk in het exporteren van landbouwproducten. We beseffen vaak niet meer dat een van de eerste prioriteiten van de Europese Unie een gezamenlijk landbouwbeleid was, gericht op het zekerstellen van voedsel, omdat talloze Europeanen hongersnood en tekorten hadden beleefd in de jaren voordien. Het onderwerp heeft voor velen in de wereld niets van zijn belang verloren sindsdien.

Naast voedselzekerheid is ook veilig voedsel van levensbelang. Het klinkt zo logisch, maar wereldwijd is dit niet vanzelfsprekend. De groei van de wereldbevolking gaat immers door, terwijl goede landbouwgronden schaarser worden. Voedselschaarste heeft in eeuwen voor onze tijd en ook recent geleid tot massale migratiebewegingen, binnen Rusland, van Ierland naar de Verenigde Staten, in Ethiopië en de Sahel. Ook tegenwoordig bepaalt een goede oogst voor veel mensen het verschil tussen leven en dood. Als het eigen land niet meer genoeg oplevert of wordt ontnomen, komen mensen in beweging. Vaak naar de stad voor werk of meer zekerheid. Soms naar Europa of een ander rijk land.

Het energieverbruik is in Nederland, net als in Europa en in de Verenigde Staten, zeer hoog. Wereldwijd blijft de energieconsumptie doorstijgen. Landen als China, India en Brazilië komen in hoog tempo op. Wereldwijd gaan meer mensen steeds meer energie gebruiken en dat is voor hun leven en welzijn ook positief. De verstedelijking heeft hierbij een versterkend effect.

Aangezien energie voor een ontwikkeld land onontbeerlijk is, is leveringszekerheid een overlevingsvoorwaarde. Een sterke afhankelijkheid van één bron als olie of gas of van één leverancier heeft gevolgen voor de positie en invloed in de wereld. En ook voor de prijs die betaald moet worden. De Oekraïne kan daar nu al over vertellen aan zijn bureaus in Europa. En de effecten zijn ook direct economisch voor de concurrentiepositie van een land. Een hogere energierekening

voor de eigen productiestructuur betekent dat de diensten en producten duurder zijn dan de producten uit landen waar men wel ruim kan beschikken over goedkopere energie.

Voedsel en energie hebben bovendien alles te maken met wat gebeurt rond het klimaat, op wereldschaal en in een land of regio. Wereldwijd stijgt de temperatuur, ook over de zeespiegel zijn de zorgen reëel. Ook zijn er langere perioden van droogte of van hevige regenval en grote overstromingen. In de ontwikkelingen in het klimaat komt alles samen: voldoende zoet water, bescherming tegen het (zoute) zeewater, energiezekerheid en voedselzekerheid.

Mensen en machten

Nederland, Europa en de wereld leven in een tijdperk van de opkomst van een nieuwe wereldwijde machtsbalans. Opkomende economische, politieke en culturele grootmachten zetten de toon. Naast China komen ook andere landen op, zoals India en Brazilië. Rusland heeft nu nog een sterke troef met grote voorraden aardgas en olie, maar krimpt met zijn bevolking al langere tijd. Net als Europa dat nu ondergaat. Wat als het bevolkingsrijke China en het energierijke Rusland samen gaan werken? Wat als India en Japan zich samen keren tegen China? Dit soort nieuwe verhoudingen heeft gevolgen voor het verkrijgen van grondstoffen, ook de zeer zeldzame die voor de nieuwste technologieën nodig zijn, voor de wereldhandel, de migratiestromen en voor de militaire balans tussen continenten, regio's en landen.

Vergrijzing is ook in Europa een dominant thema. Een ouder wordende bevolking betekent minder mensen die in klassieke zin productief werken. Een diepe tegenstelling kan gaan ontstaan tussen degenen met de lasten en degenen met de baten, de jongeren die betalen en de ouderen die hun zekerheden opeisen. In sommige landen ten zuiden van Europa vormen 30-minners meer dan 60% van de bevolking. Deze jongeren willen ook een leven met kansen en perspectief. Zeker als in hun landen hoge en hardnekkige werkloosheid bestaat en voor hen geen culturele en sociale ontwikkelingskansen zijn, zet dit een grote druk op de samenleving.

En zo neemt ook de migratiedruk toe. Naast de relatieve veranderingen in de demografische verhoudingen tussen oud en jong, neemt de wereldbevolking ook in absolute aantallen gestaag toe, met als nieuwe koploper India. Dit betekent meer verstedelijking, meer migratie en veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Deze ontwikkeling betekent dat migratiestromen veranderen en in kracht kunnen toenemen. Dit heeft ook gevolgen voor de opvang van zulke stromen en hun ontwikkelingskansen elders.

Kennis, technologie en sociaal kapitaal

Al begin jaren negentig werd kennis van doorslaggevende betekenis voor de Nederlandse economie en de kansen van mensen. Naast arbeid en kapitaal is deze factor essentieel om 'mee te komen', als land, als burger en als maatschappelijke organisatie. Paus Johannes Paulus II noemde dit honderd jaar na *Rerum Novarum*, in zijn encycliek *Centesimus Annus* het nieuwe kapitaal.

De Kennismonitor 2010 schetst deze ontwikkeling voor de komende decennia. Met vijf langer lopende, maatschappelijke tegenstellingen maakt Kennisland inzichtelijk dat deze ontwikkeling niet een mooi discussiethema is voor universiteiten of seminars vol bollebozen, maar voor alles en iedereen in Nederland. Er zijn al bestaande maatschappelijke tegenstellingen die door de opkomst van de kenniseconomie zich snel verscherpen, maar ook nieuwe tegenstellingen die de samenleving op scherp zetten. Deze vijf maatschappelijke tegenstellingen zijn: jong versus oud; hoog versus laag; open versus gesloten; materieel versus immaterieel en krimp versus

groei. Hoe we als land met zulke tegenstellingen omgaan, bepaalt in hoge mate onze kansen op welvaart in de toekomst en hoe Nederland er straks uitziet (zie de nadere uitwerking van Nederland Kennisland in bijlage 4).

Op welke wijze nieuwe technieken ons leven veranderen, zie je aan hoe we met elkaar communiceren. Computers en digitale netwerken maken dat iedereen voortdurend communiceert. Ook werken is iets heel anders aan het worden. Minder ‘vast’, meer flexibel, en onderdeel van een proces van een leven lang leren.

Niet iedereen omarmt zulke veranderingen als vanzelf. Zij kunnen ook leiden tot vereenzaming of vervreemding bij groepen en mensen die zulke kennis ontberen of zelfs simpelweg de benodigde apparatuur. Zij dwingen ook tot herijking van de antwoorden op nieuwe bedreigingen als privacyschendingen en ongedachte vormen van (bedrijfs)spionage. Het sociaal kapitaal van vertrouwen, kennis en waarden wordt in een kennisintensieve, hightech samenleving nieuwe inhoud gegeven, maar vereist ook nieuwe afwegingen en bewaking van wat zinvol is. Ook daar geldt “onderzoekt alle dingen, doch behoudt het goede.”

De vooruitgang in kennis en technologie leidt tot een andere samenleving. Voor de voortgang van de samenleving en de rijkdom van de intermenselijke verhoudingen heeft dit grote gevolgen. Het maakt bij de omgang met die veranderingen wel uit of je de samenleving ziet als één groot netwerk van mensen en relaties of als optelsom van één op één contact van individuen. Misschien is de netwerksamenleving van de 21e eeuw tegen deze achtergrond wel een groot christendemocratisch project, zoals het vreedzaam samenwerken in Europa dat in de naoorlogse jaren was.

Solidariteit en identiteit

Een individu vormt zich - zeker in zo'n netwerksamenleving als de onze - in relatie tot andere mensen, met andere visies, culturen, ervaringen en dromen. In het licht van de toekomstige uitdagingen kan de vraag worden gesteld of de solidariteit tussen mensen niet te zwaar op de proef gesteld wordt. Zij zou dan alleen nog gericht worden op mensen in de nabijheid: het eigen gezin, familie en naaste vrienden. Verenging van solidariteit dreigt als de brede gemeenschap die niet meer kan of wil dragen en mensen op zichzelf worden teruggeworpen.

Dat dit niet denkbeeldig is, is merkbaar in het integratiedebat. Bevolkingsgroepen worden daarin soms tegen elkaar af gezet om een onderscheid te markeren tussen ‘wij’ en ‘zij’. Globalisering en commercialisering gaan intussen onverminderd voort en het verlangen om bij een groep, een club, een regio te horen, wordt vuriger. De voortdurende vragen naar wat en wie je bent en kunt en waarom je uniek bent, zijn niet nieuw, maar voor velen ontregelend en beangstigend. Jezelf in weerwil van de dynamiek om je heen geborgen weten, zal een steeds groter vraagstuk worden.

De spankracht van collectieve arrangementen en de gedaante van de overheid komen hiermee onder druk te staan. Ontwikkelingen en maatregelen van de afgelopen decennia hebben de overheid en haar relatie met de burgers gevormd. Soms lijkt het of de overheid allereerst consumenten als burgers heeft met als devies “U vraagt, wij draaien”. De risico's van deze houding zijn aanzienlijk. De overheid moet niet vallen voor de pretentie te gaan over het welzijn en het geluk van mensen. Intermenselijk contact en besef van verantwoordelijkheid voor de naaste zijn waardevoller en blijvender dan de houding van de loketbediende van de overheid.

6

“Het NOS-journaal van zaterdag 15 oktober 2016 zendt het volgende item:

‘Nederlandse kiezers zetten het CDA op de eerste plaats als vernieuwende partij. Dat blijkt uit representatief onderzoek. Volgens een panel van experts is dit “ ... het resultaat van de strategie om met de toekomst mee te werken, waar het CDA een begin mee maakte na de historische nederlaag in juni 2010. In plaats van in zichzelf te keren, op zoek naar wat het verkeerd zou hebben gedaan, koos het CDA ervoor om verbinding te maken met wat het in de toekomst zou kunnen worden. Dit deed deze partij door voortdurend in gesprek te gaan met mensen die haar kritisch spiegels voorhielden, vanuit een open geest, een open hart en een open wil”. Uit vergelijkend onderzoek in Europa naar het imago van christelijke partijen en hun leden was het CDA al naar voren gekomen als de partij die haar leden het meeste aansprak.’

Tot zover dit bericht”

Prof. Dr. G.J.E.M. Sanders

6. VERANDEREN OM TE BLIJVEN

Christen Democratisch Appèl

Het CDA beschouwt de boodschap uit het Evangelie als van beslissende betekenis voor zijn politieke overtuiging. Daarmee gaat het de uitdagingen van vandaag en morgen aan en vindt het ook fundamentele antwoorden daarop voor de samenleving en de publieke zaak. De waarden en opdracht die daaruit voortkomen gelden voor gisteren, vandaag en morgen. Voor alle tijden en voor alle mensen.

Vanuit dit vertrekpunt zoekt de christendemocratie naar antwoorden op de behoeften en noden van de samenleving. Daarbij gaat het niet primair om het bestaan van een partij, maar om de inhoud. In beslissingen en standpunten van CDA-politici en bestuurders krijgt de christendemocratische boodschap betekenis.

Dit ging en gaat niet vanzelf. Het was en is een weg van zoeken en tasten. Dit besef en de betekenis van het Program van Uitgangspunten werden breed gedeeld in alle bijeenkomsten en inbrengen die de commissie heeft gehad. Wel werd aangegeven dat het goed zou zijn om het Program van Uitgangspunten te hertalen en in formuleringen en thematische invulling bij de tijd te brengen. Maar op zich blijkt de aanwezigheid van de C geen probleem of een knelpunt, maar is die integendeel blijvend van kracht en betekenis.

De samenhang tussen de beginselen en hun invulling in de democratie, alsook het appèl dat wordt gedaan om hier inhoud en kracht aan te geven, staat recht overeind. De C van het CDA geeft aan dat vertrouwen en geloof mensen reden geven tot hoop voor de toekomst en hen aanmoedigen om die toekomst zelf concreet op te bouwen. Daarbij kunnen mensen samen meer dan afzonderlijk.

Nederland is de afgelopen decennia ingrijpend veranderd, ook in levensbeschouwelijk opzicht. De bevolking en haar cultuur zijn sterk gesecculariseerd en met de komst van gastarbeiders, vluchtelingen en gezinsmigranten is het aantal moslims sterk gestegen. Dat het CDA een partij is die er oog voor heeft dat levensbeschouwing doorwerkt in alle facetten van politiek en samenleving, blijkt voor veel mensen aansprekend, ook als ze van niet-christelijke huize zijn. De partij kent al decennia moslims en hindoes onder zijn leden. We hebben zeer gewaardeerde mensen met een niet-christelijke achtergrond als volksvertegenwoordigers en bestuurders afgevaardigd in deze jaren. De waarden die het CDA voorstaat, worden vanuit verschillende levensbeschouwingen en ook door niet-gelovigen herkend en gedeeld als basis voor politiek handelen. Juist in onze ook levensbeschouwelijk veelkleurig geworden samenleving kan het vertrekpunt van verbindende waarden, zoals het CDA dat hanteert, bruggen slaan en mensen bijeen brengen voor de publieke zaak.

De D van het CDA verwijst ernaar dat zowel de cultuur als de structuur van de partij openstaan voor uiteenlopende meningen en standpunten. En dat beslissingen en de uitoefening van macht ook in dat opzicht genormeerd zijn. Idealen kunnen alleen gerealiseerd worden met een democratische houding en organisatie. Accepteren dat je niet altijd de waarheid en de wijsheid zelf in pacht hebt, betekent luisteren en ook nederlagen aanvaarden. Zo'n houding moet ook in de partijstructuur kenbaar zijn: open staan voor nieuwe mensen en geluiden en niet bang zijn voor discussie. Ook in de partij zelf is democratie niet iets voor bange mensen.

Dat wil zeggen dat we niet er alleen voor staan, maar dat we verantwoordelijkheid met elkaar willen dragen. Dat is de kern van de A van het CDA. Over en weer wordt er een beroep gedaan

op ieders verantwoordelijkheid om actief mee te doen, met als doel het opbouwen en behouden van een goede samenleving. Oud-Minister Jan de Koning noemde het appèl vaak de oproep om net iets verder te springen dan de mens vanuit zichzelf geneigd zou zijn te doen. De drie componenten van het CDA – het christelijk geïnspireerde vertrekpunt, het democratische karakter en het appèl – zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Waar ben je?

Mensen, idealen en vraagstukken met elkaar verbinden is wat de christendemocratie kenmerkt als politieke beweging. Juist daarom moet het debat over de betekenis van de uitgangspunten continu gevoerd worden, om richting te kunnen bepalen. Dat betekent onderzoeken wat betekenis geeft, doen wat nodig is en daarbij vasthouden aan wat moet blijven omwille van de toekomst. “Onderzoekt alle dingen, maar behoudt het goede,” zoals de apostel Paulus al schreef.

Een christendemocratische partij kan een volkspartij zijn als zij haar aanhang breed in de samenleving weet te zoeken en te vinden. Ze wordt daarin gedragen door een brede achterban die kritische geluiden laat horen richting partij, kader en de publieke zaak. Actieve politici luisteren welke opvattingen en zorgen er leven. Ze vertalen wat ze horen, wegen het en antwoorden met concrete en herkenbaar christendemocratische standpunten.

Hierdoor vormt een volkspartij het echte weerwoord op populistische geluiden en organisaties, die er wel tuk op zijn problemen ‘zichtbaar te maken’, te benoemen, ‘het eens lekker te zeggen’, maar niet met concrete en afgewogen oplossingen komen. Een volkspartij wil uitgaan van het algemeen belang en breder kijken. Door dat te verbinden met de kennis en kunde van professionele bestuurders kan zo’n partij zich inzetten voor het geheel van de delen. Natuurlijk is er het gevaar dat als bij elk punt aan iedereen moet worden gedacht, de boodschap grijs en voor meerdere uitleg vatbaar wordt. Bij de politieke professionaliteit van christendemocratische woordvoerders hoort dan ook dat standpunten helder, aansprekend en herkenbaar worden geformuleerd en uitgedragen.

Al bij de fusie van de drie confessionele partijen Katholieke Volkspartij, Anti-Revolutionaire Partij en Christelijk-Historische Unie, werd gezocht naar de verbinding en een eigen geluid van de christendemocratie in Nederland. En nog steeds zoekt de christendemocratie naar verbinding en de kracht van mensen die samenwerken. Het WI-rapport ‘Mens, waar ben je?’, geeft het mensbeeld van het CDA goed weer. Het is wezenlijk om gekend te worden. In relaties kunnen mensen liefde en toewijding vinden en hun talenten en inzet voor de ander ontwikkelen. Op deze wijze komt vrijheid in verantwoordelijkheid tot stand.

Niet alleen

Het CDA heeft het niet als enige partij moeilijk. Dat kiezers zich minder gebonden voelen aan de traditionele partijen, is een maatschappelijke ontwikkeling die zich voordoet in veel Europese landen. Er is sprake van versnippering en onthechting van de kiezers. Daarnaast zijn er nogal wat Europeanen die zich politiek afkeren van het Europese ideaal en daarbij kiezen voor een politiek met een sterk nationalistische focus. Die ontwikkelingen vragen erom dat de christendemocratie zich langs nieuwe lijnen opnieuw relevant maakt als politieke beweging die vanuit haar uitgangspunten verbinding maakt met de discussies die leven in het politiek landschap. De geschiedenis heeft laten zien dat na de Tweede Wereldoorlog de christendemocraten een aansprekend antwoord wisten te geven op de uitdagingen van die tijd. In deze 21e eeuw moet dat opnieuw gebeuren.

In buurlanden als België, Duitsland, en Oostenrijk, in de Scandinavische landen en verder weg ook in Latijns Amerika tasten en zoeken christendemocraten hun weg naar de toekomst. In het zoeken naar antwoorden op deze ontwikkelingen moet het vinden van een onderscheidend profiel voorop staan. Alleen maar pijlen richten op de beelddragers van het populisme is geen afdoende uitgangspunt. Daarmee doet de christendemocratie zichzelf bovendien tekort. De uitdaging ligt in het formuleren van scherpzinnige antwoorden en het herwinnen van vertrouwen bij hen die zich in hun zorgen richten tot het populisme.

Ervaringen en de kracht van de christendemocraten in Europa en de wereld moeten gebundeld en benut worden. Christendemocraten in de hele wereld staan, hoe verschillend hun positie en omstandigheden ook zijn, voor dezelfde uitdagingen. Dat geeft kracht. Het CDA staat niet alleen. Overal zoeken mensen naar wegen om hun inspiratie opnieuw te vertalen.

Stilstaan en reflectie

De gebeurtenissen in de afgelopen periode zijn ingrijpend en het is duidelijk dat we moeten stilstaan bij wat gebeurd is, moeten luisteren, nadenken en reflecteren. Opnieuw is duidelijk geworden hoe belangrijk ruimte voor debat is. In de structuur en cultuur van de partij zijn discussie en een open meningsvorming onontbeerlijk. In de mediocratie en de hectiek wordt een meningsverschil algauw als gedoe, als conflict gezien. Dat mag geen reden zijn om maar niet te discussiëren, net zomin als de druk van de waan van de dag moet leiden tot kortademige politiek. De *soundbite*-cultuur leidt in de ogen van de commissie tot een vervlakking van het debat. Voor het CDA is dat nooit een reden om over te gaan tot vervlakking van het denken.

De rol van levensbeschouwelijke stromingen en organisaties is hierbij van groot belang. Zij kunnen een spiegel voorhouden, bezieling geven van buiten de bestuurlijke kaders van de partij, op basis van inhoud, kwaliteit en wijsheid. Daarbij speelt het christendom, met grote stromingen als het katholicisme en het protestantisme, van nature een grote rol binnen de christendemocratie en ook met migrantenkerken wil het CDA intensief contact houden. De partij moet met vertegenwoordigers van andere belangrijke religies als de islam eveneens geregeld overleg voeren.

Ook de rol van maatschappelijke organisaties is actueel. Daarbij is het zaak om ons te bezinnen op de natuurlijke verantwoordelijkheidsverdeling. Maatschappelijke organisaties moeten zich niet alleen richten op de eigen belangen, maar ook op het *bonum commune*. Binnen de christendemocratie is het streven gericht op het geheel en het goede voor iedereen, niet slechts voor de enkeling. Juist inhoudelijke argumenten van maatschappelijke actoren moeten de christendemocratie daarom versterken in het inhoud geven aan dat streven.

Die maatschappelijke verbanden moeten met een frisse blik benaderd worden. Dat willen ze zelf ook. Hun rol en hun achterban kijkt ook allang verder en voorbij traditionele verbanden. Bovendien zijn er allerlei nieuwe typen van *civil society* gegroeid en opgebloeid waar de christendemocratie nog maar weinig voeling mee heeft ontwikkeld, verknoopt als ze was met de vertrouwde relatiepatronen uit de verzuiling. Dit biedt dus vooral kansen op innovatie en nieuwe relaties in plaats van een gevoel van verlies en bedreiging.

Verscheidenheid versterkt eenheid

Dit accent op een verscheidener middenveld als kans is ook voor de 'binnenkant' van het CDA zinvol. Binnen het CDA moet ruimte voor verscheidenheid zijn en blijven. Dit is de beste garan-

tie voor een boodschap die aanspreekt en antwoord geeft op concrete vragen en problemen, ook op lokaal terrein. Een landelijke organisatie kan en hoeft niet alles te zien, te plannen of aan te voelen. De formule “eenheid in verscheidenheid” kan alleen werken als we naar elkaars inzichten luisteren en deze accepteren. Eenheid bloeit alleen op basis van onze gezamenlijke waarden.

De focus moet niet eenzijdig op Den Haag gericht zijn. De afdelingen krijgen het vaak heftig te verduren als er gedoe is in de Tweede Kamer. De partij moet zich daarom aan de basis versterken, om vanuit daar een gezond tegenwicht te bieden. Dat is ook noodzakelijk omdat het vaste kader van voorheen verdampt. De maatschappelijke patronen van vroeger en verzuilde levensvormen zijn voorbij.

Dit effect is in de steden eerder, dieper en sterker zichtbaar geworden. Zeker in de verstedelijkte gebieden van het land moet het CDA zich anders en beter manifesteren. Het CDA maakt daar vaak geen deel meer uit van het bestuur. Dat maakt het aan de ene kant moeilijker om zich te manifesteren. Aan de andere kant geeft het kansen om eigen oplossingen en een eigen herkenbaar geluid te manifesteren. Die moeten dan wel benut worden.

Dit vereist inzet en het nodige denkwerk, want vaak is de bestaande aanpak en het beleid van de partij te grofmazig. Een christendemocratische benadering is geen ‘mal’ die over het hele land identiek werkt, maar mensenwerk. Een christendemocratische agenda voor stedelijk Nederland vereist een gerichte, eigentijdse visie en aanpak op een veilige leef- en woonomgeving voor iedereen, aandacht voor diversiteit in herkomst en religie en de noodzaak van een gezamenlijk gevoelde identiteit. Verder is aanmoediging nodig van de economische en culturele dynamiek, waarbij de sociaal-economisch zwakkere groepen nadrukkelijk door middel van participatie en integratie betrokken moeten worden. Daarbij moet geïnvesteerd worden in goed en herkenbaar onderwijs voor de economische en culturele bloei van deze centra, maar wel met volop betrokkenheid van ouders, partners van de scholen en bedrijven.

Ook levensbeschouwelijke verschillen zullen er binnen de eenheid van het CDA zijn en blijven. Het geloof kan immers op meerdere manieren worden ervaren en geuit zonder de eerbied en het respect voor elkaar te verliezen. Wat christendemocraten verbindt, zijn de uitgangspunten en de gedeelde waarden. Daarop zijn wij aanspreekbaar en dat moeten we ook vrijmoedig doen. Er is in het CDA geen ruimte voor radicalisering van religie of standpunten die individuen onderdrukken of beperken in hun overtuiging en identiteit, zoals het Program van Uitgangspunten van het CDA op blz. 32 nadrukkelijk onderstreept. De voor ons onopgeefbare vrijheid van godsdienst gaat altijd samen met respect voor verschil in visie en erkenning van de waardigheid van de mens.

Dit denken is vandaag de dag onveranderd actueel. Het CDA moet scherp zijn op de woorden, de beelden en de codes die het daaraan verbindt. Taal, beelden en begrippen van vroeger worden veelal niet meer begrepen door een grote meerderheid van de bevolking. De christendemocratische waarden kunnen op nieuwe manieren aansprekend en wervend worden. Dat vergt inspanning en een open geest: een opdracht voor alle CDA’ers op elk niveau.

7. DE WEG TERUG

7.1 SAMENVATTING

Op 9 juni 2010 leed het CDA de zwaarste nederlaag in zijn geschiedenis bij een landelijke verkiezing. Het verlies in stemmen en dat in zetels waren beide dramatisch. Voor een gedegen analyse en lessen uit deze feiten is het noodzakelijk dat de partij en haar leden de omvang en betekenis van deze nederlaag voluit beseffen.

Dit evaluatierapport heeft tot doel om met een gedegen analyse tot doeltreffende lessen uit deze nederlaag te komen. Zoals gezegd in hoofdstuk 1: “Partij en leden zullen daartoe het feit van deze klap en de consequenties ervan voor de positie van het CDA eerlijk onder ogen moeten zien. Ook moeten willen zien. Vanuit realiteitszin en herwonnen idealisme voor het gedachtegoed van de christendemocratie zullen zij de noodzakelijke lessen nuchter, oprecht en eensgezind kunnen trekken.”

De zware nederlaag van het CDA op 9 juni 2010 kende vele oorzaken. De commissie is van oordeel dat drie onderliggende kernpunten deze klap nog het beste verklaren.

Het CDA had zijn *inhoud en profiel* te lang verwaarloosd en was daarmee de verbinding met zijn kiezers, hun zorgen en hun perspectief voor de toekomst kwijtgeraakt.

Die inhoudelijke teloorgang werd mogelijk doordat de *partijcultuur* van het CDA vast was blijven zitten in organisatievormen, taal, codes en ideeën waarvan velen binnen het CDA en daarbuiten steeds meer vervreemdden. Die cultuur raakte versteend en werd zo niet uitnodigend en aanmoedigend voor zowel de CDA-leden als de sympathisanten.

Zo'n cultuur heeft uiteraard direct gevolgen voor de organisatie van een politieke beweging als het CDA. Zo werden de neiging tot risicomijding en het besturen op de automatische piloot dominant. De ruimte voor inhoudelijke vernieuwing werd als mogelijke bedreiging van de eensgezindheid gezien. En dat bleef niet zonder gevolgen voor bijvoorbeeld de werving en selectie van talent, van mensen en ideeën die het CDA een eigentijdser profiel en meer relevantie konden geven.

Het CDA heeft vanwege deze ontwikkelingen in cultuur, *organisatie* en profiel onvoldoende geïnvesteerd in de ontwikkeling van een eigen, christendemocratisch antwoord op de vragen van de 21ste eeuw. Dat antwoord werd dan ook niet gehoord door de kiezers en deze keerden zich teleurgesteld af van de christendemocratie. Dat het CDA op 9 juni het meeste verloor aan de groep ‘niet-kiezers’, is wat dat betreft significant.

De eerstverantwoordelijken hiervoor, het partijbestuur en het WI, zijn er niet in geslaagd om het CDA een eigen agenda en een herkenbaar profiel te geven. Evenmin hebben zij ervoor gezorgd dat de behoefte aan zo'n profiel hoog op de agenda werd gezet. Over maatschappelijk essentiële thema's werd weinig of te laat discussie gevoerd, bijvoorbeeld over de zorgen rond en kansen bij migratie en integratie, alsook de snelle maatschappelijke en economische veranderingen door de versnelde verstedelijking en de gevolgen van trends als vergrijzing, secularisatie en globalisering. Het CDA, in het maatschappelijk debat en in de Tweede Kamer, wekte hierdoor de indruk sprakeloos te staan tegenover de vragen van de kiezers, hun zorgen en hun verwachtingen voor de toekomst.

Die sprakeloosheid was en is helemaal niet vanzelfsprekend of nodig. De kernwaarden van de christendemocratie en haar *Leitmotiv* van de menselijke waardigheid zijn ook in de 21ste eeuw van grote inhoudelijke rijkdom en relevantie. Vanuit dit besef en vanuit dit optimisme over de kwaliteit en betekenis van die boodschap, beveelt de commissie met kracht aan dat iedereen in het CDA hier in alle openheid lessen uit wil trekken, om zo de weg naar het hart van de samenleving te hervinden, na de klap.

De conclusies en aanbevelingen van het evaluatierapport zijn juist om die reden ondubbelzinnig en soms hard. De leden van de commissie wilden geen zachte heelmeeesters zijn, maar wel echt heelmeeesters. Op het partijcongres van 27 november aanstaande zullen de christendemocraten de eerste stap zetten op die weg terug naar het hart van de samenleving na de klap. Zij doen er goed aan het evaluatierapport daarbij niet als slothoofdstuk te beschouwen van het onderlinge debat, maar als routekaart. Het CDA moet met die kaart in de hand Nederland herontdekken, en alleen zo zal Nederland ook het CDA weer herontdekken. Het zal de christendemocratie dan ook weer herkennen als filosofie en beweging die vertrouwen wekt en vertrouwen verdient.

7.2 CONCLUSIES

1. INHOUD EN PROFIEL

ONVOLDOENDE GEÏNVESTEERD

Het CDA heeft onvoldoende geïnvesteerd in de ontwikkeling van een onderscheidend antwoord op de vragen van de 21ste eeuw. Daardoor werd onduidelijk waar het CDA inhoudelijk voor stond, in de profilering van de partij als beweging, in de politieke standpuntbepaling en in het kabinetsbeleid. Dit gebrek maakte het CDA kwetsbaar en zorgde ervoor dat de partij ging meedelen op de politieke golven, in plaats van zelf koers en agenda te bepalen.

PROFIEL LAAG OP AGENDA

In de verkiezingscampagnes werd dit zichtbaar in een onvermogen aan sluiting te vinden bij de zorgen en verwachtingen van veel Nederlanders. Bij gebrek aan onderscheidend profiel kwam de nadruk eenzijdig te liggen op financieel-economische onderwerpen. Buiten die thematiek bleef onzichtbaar waar het CDA voor stond. Dat het CDA op 9 juni het meeste verloor aan de groep 'niet-kiezers', is wat dat betreft significant.

Het partijbestuur en het Wetenschappelijk Instituut zijn er niet in geslaagd om aan de ontwikkeling van een eigen agenda en een herkenbaar profiel inhoud en prioriteit te geven. Over maatschappelijk essentiële thema's werd te weinig en te laat gediscussieerd. Dit werd onder meer voelbaar op terreinen als migratie, integratie en grote stedenproblematiek.

2. CULTUUR

ONVOLDOENDE VERBINDING

Zo miste het CDA aansluiting bij het Nederland van vandaag. Kiezers hebben voor dat verschijnsel een zesde zintuig. De bestuurlijke cultuur in het CDA was technocratisch en vooral gericht op bestuurlijke verantwoordelijkheid en primair gericht op het zenden van boodschappen.

Steeds minder CDA'ers ervaren verbinding, nabijheid en vertrouwen binnen hun eigen partij. De wisselwerking tussen het landelijke en het lokale niveau in de vereniging is zwak ontwikkeld. Interactie met de basis en het voeden van de CDA-politici op alle niveaus was van secundair belang.

Het CDA is geïsoleerd geraakt van de opkomende netwerksamenleving, die weinig meer opheeft met de klassieke partijen en structuren van naoorlogs Nederland. De vertrouwde partijvorming staat steeds meer onder druk. Het CDA moet intensievere relaties ontwikkelen met de voortrekkers van de netwerksamenleving, die de daarvoor kenmerkende economische, sociale en culturele dynamiek bieden.

EIGENTIJDSE VERTALING

Er is dringend behoefte aan een eigentijdse vertaling van de christendemocratische uitgangspunten: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid, in antwoorden op de actuele uitdagingen. Wie geen antenne heeft voor de taal en codes van de samenleving van de 21ste eeuw, zal de signalen daaruit niet snel opvangen.

3. ORGANISATIE

REKRUTERING EN SELECTIE

Het ontbreken van zulke antennes wreekt zich ook in het geringe vermogen van het CDA om maatschappelijke smaakmakers te rekruteren. Dat probleem speelt op alle niveaus, ook bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer. Op die lijst figureerden weinig herkenbare en nieuwe kandidaten. De provinciale afdelingen bleken onvoldoende in staat zulke mensen te rekruteren. Mensen ook, die door hun expertise en netwerk een inhoudelijke benadering hebben die overtuigt.

Het CDA heeft zorgelijk weinig aandacht besteed aan zijn eigen toekomst. Zo moest op Jan Peter Balkenende een beroep worden gedaan toch nog de lijst voor de Kamerverkiezingen te trekken, omdat men zich onvoldoende had voorbereid op een leiderschapswisseling. De commissie stelt vast dat het partijbestuur heeft gefaald in het begeleiden van de voorziene wisseling aan de top van het CDA. Hierdoor zijn nodeloos talenten verspeeld en mensen beschadigd.

UIT BALANS

Achterliggende oorzaak waren de partijcultuur en het verschijnsel dat de driehoek partij-fractie-kabinet uit balans was geraakt. Het gebrek aan *countervailing power* leidde tot geslotenheid en eenzijdigheid in het denken in de top. Stabiliteit en risicomijding hadden prioriteit, ten koste van de ontwikkeling van een helder profiel en de noodzakelijke inhoudelijke discussie.

7.3 AANBEVELINGEN

Op basis van deze conclusies formuleert de commissie aanbevelingen ten aanzien van elk van de drie genoemde aspecten die verantwoordelijk waren voor de nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen.

1. AANBEVELINGEN TEN AANZIEN VAN PROFIEL EN INHOUD

NIEUWE KOERS, KRACHTIG GELUID

De commissie is er diep van overtuigd dat de nieuwe agenda voor de komende jaren vanuit de partij zelf moet komen. Organiseer daarom permanent debat over de politieke thema's van de toekomst. Op basis van het Program van Uitgangspunten moet worden gewerkt aan een nieuwe christendemocratische koers en inhoud. Het CDA moet een krachtig geluid laten horen, voorbij de verouderde analyse van de tegenstelling links-rechts.

Tegen de achtergrond van de in dit rapport gegeven analyses, zoals die in hoofdstuk 5 en 6 zijn geformuleerd, beveelt de commissie aan deze discussie te richten op onderwerpen als de hier genoemde:

Nieuwe solidariteit

- hervormingen en houdbaarheid van de sociale zekerheid
- solidariteit tussen generaties
- combinatie van werk en zorg
- een goed en duurzaam financieel beleid
- solidariteit tussen Nederland en andere landen binnen en buiten de Europese Unie

Burgerschap en identiteit

- vertrouwen in de samenleving en instituties
- polarisatie en cultureel onbehagen
- onzekerheid over sociale zekerheid, internationale ontwikkelingen en diversiteit in de samenleving
- opvoeding, vorming en burgerschap
- integratie en de vraag wat onze identiteit is
- de plek van religie in politiek en samenleving

Veiligheid en zekerheid

- interne en externe veiligheid en de consequenties voor Nederland
- vrede, veiligheid en stabiliteit in de wereld
- veilige leefomgeving in buurten en wijken

Nieuwe sociale kwesties

- de werkende armen
- de mensen die zijn afgehaakt
- de vele Nederlanders die niet betrokken zijn bij de kenniseconomie – economie is meer dan kenniseconomie
- het onrecht van mensenhandel en vrouwenhandel

Integriteit en kwaliteit van de samenleving

- verruwing van omgangsvormen
- ruimte voor vertrouwen
- integriteit van CDA-politici en -bestuurders
- duurzaamheid als noodzaak
- alertheid op de morele kant van technologische en medische ontwikkelingen

De regie over het agenderen en het voeren van het debat ligt bij het partijbestuur, in het bijzonder bij de partijvoorzitter. Bij het ontwikkelen van een nieuwe agenda voor de 21ste eeuw en de positie van de christendemocratie moet er samenspraak zijn met zusterpartijen binnen de Europese Volkspartij en andere internationale christendemocratische partners.

DENKWERK BORGEN

Het CDA moet zich sterker en breder toeleggen op het delen en uitwisselen van kennis. De deskundigheid van mensen in en aan de rand van de partij kan beter worden benut. Het Wetenschappelijk Instituut speelt hierbij een belangrijke rol als aanjager en denktank, door middel van *second opinions* en verkennende stukken. De inhoud van zulke stukken moet, anders dan in de afgelopen jaren, herkenbaar doorklinken in de standpuntbepaling in raden, Staten en Kamers. Ook de 'landing' van de stukken in de partij en ver daarbuiten kan beter, door de bespreking ervan te borgen. De publicaties moeten altijd op de agenda van partijbestuur en fractie(bestuur) worden gezet. Het partijbestuur moet structureel een inhoudelijk en bestuurlijk traject van behandeling en verwerking van zulke stukken opstellen.

Het Program van Uitgangspunten moet worden hertaald en aan de vraagstukken van vandaag opnieuw worden verbonden. Ook hiervoor is de partijvoorzitter de eerstverantwoordelijke.

2. AANBEVELINGEN TEN AANZIEN VAN DE CULTUUR

LUIKEN OPEN

Zet de luiken open. Het CDA moet dit doen vanuit de eigen beginselen en zijn inhoud moderniseren. Er moet permanent discussie worden gevoerd over de betekenis van en de verbinding tussen de C, de D en de A en hun relatie met de inhoudelijke thema's en de werkelijkheid van Nederland van vandaag.

Zet in op talentscouting. De partijvoorzitter moet human resource management zien als een centrale verantwoordelijkheid en daarover

nadrukkelijk overleggen met zijn collega's in het bestuur. Dit vanuit een door het partijbestuur geaccordeerde visie op partijprofiel en partijontwikkeling. Op het provinciale en gemeentelijke niveau moet op eenzelfde wijze worden gehandeld.

Ontwikkel een meer geprofileerd ideologisch en historisch besef. En draag dit uit. Iedere volksvertegenwoordiger en bestuurder van het CDA is beelddrager van de inhoud en benadering van het CDA. Dat betekent ook dat zij de hoofdlijnen van de christendemocratische politieke filosofie en de geschiedenis daarvan kennen en weten uit te dragen.

3. AANBEVELING TEN AANZIEN VAN DE ORGANISATIE

OPENHEID EN AUTHENTICITEIT

De cultuur uit zich in de organisatie. Openheid in de procedures rondom besturen en kandidaatstelling dient veel duidelijker geborgd te worden binnen de partij. Kandidaatstellingsprocedures moeten zo vormgegeven worden dat, naast kennis, ervaring en herkenbaarheid ook persoonlijkheid, communicatieve vaardigheden en christendemocratische authenticiteit selectiecriteria zijn. Er is een verschil tussen een goed bestuurder en een goed politicus. Deze rollen vergen andere persoonlijkheden en dit moet duidelijk onderkend worden in de selectie van kandidaten.

NETWERK VAN KENNIS EN KUNDE

Onderzoek de mogelijkheden voor de regio's om voor hun vertegenwoordigers zelf kandidaten via innovatieve en creatieve selectiemethoden voor te dragen, bijvoorbeeld door directe verkiezingen van kandidaat-Kamerleden in de vorm van *primaries*.

Verbind de afdelingen met elkaar. Zorg voor een permanent netwerk om kennis en kunde met elkaar te verbinden. Dit is ook nodig om de politieke en bestuurlijke kwaliteiten van de CDA-vertegenwoordigers in steden en regio's waar de partij beperkte mogelijkheden heeft, een impuls te geven.

Zorg dat de partij zich bewust wordt van de kansen die de netwerkamenleving biedt. Geledingen, lokale afdelingen en partijbestuur moeten bijdragen aan de revitalisering van de christendemocratie door netwerken en talenten te verbinden met het CDA. Gebruik *social media* om hier invulling aan te geven.

EVENWICHTIG LEIDERSCHAP

Het leiderschap binnen de partij dient evenwichtig, maar wel helder te zijn ingericht. De partijvoorzitter is de eerst verantwoordelijke en eerst aanspreekbare op het punt van het profiel en de politieke organisatie van het CDA. In haar of hem komen C, D en A samen. De lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen is kandidaat voor het leiderschap van de te kiezen fractie. Een functie als bewindspersoon is voor CDA'ers niet automatisch verbonden aan een plaats op de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen.

Posities in de politieke leiding van de partij hebben baat bij een heldere termijnstelling. Discussies over personen zijn dan helder genormeerd en het partijbestuur heeft zo een legitieme rol bij de agendering van een eventuele personele verandering. In beginsel moet uitgegaan worden van een productief functioneren op het leidinggevende niveau van maximaal twee perioden van vier jaar.

De openheid die de commissie het CDA aanbeveelt dient zich ook uit te strekken tot de behandeling van dit rapport. De commissie adviseert op het partijcongres van 27 november te bespreken en vast te stellen hoe het rapport en zijn aanbevelingen binnen de partij zullen worden opgepakt en uitgevoerd. De commissie beveelt het partijbestuur aan de monitoring van de uitvoering van het rapport actief te bewaken en daarover verantwoording af te leggen aan het partijcongres.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1 PERSBERICHT INSTELLING EVALUATIECOMMISSIE

BIJLAGE 2 LEDEN EVALUATIECOMMISSIE EN REFLECTIEGROEP

BIJLAGE 3 DE COMMISSIE HEEFT GESPROKEN MET:

BIJLAGE 4 SAMENVATTING KENNISMONITOR 2010

BIJLAGE 5 UITSLAGEN TWEDE KAMERVERKIEZINGEN

BIJLAGE 1   PERSBERICHT INSTELLING EVALUATIECOMMISSIE

CDA STELT EVALUATIECOMMISSIE IN DONDERDAG 1 JULI 2010

Het partijbestuur heeft Léon Frissen (gouverneur van Limburg) bereid gevonden als voorzitter van de partijcommissie die uitgebreid onderzoek gaat doen naar de huidige situatie van het CDA. Vicevoorzitters zijn Frans Slangen (voormalig voorzitter KRO en bestuursvoorzitter Fontys hogescholen) en Ruth Peetoom (predikante in Utrecht). De commissie zal weliswaar kijken naar de factoren die hebben geleid tot de recente verkiezingsnederlagen, maar moet vooral de positie van de christendemocratie in de samenleving in beeld brengen. De totale commissie bestaat uit 16 personen die uit alle partijgeledingen en regio's afkomstig zijn.

Waarnemend partijvoorzitter Henk Bleker: "Hoe kunnen we het CDA weer opnieuw als brede volkspartij verankeren in de Nederlandse samenleving. Wij willen deze nederlagen vooral gebruiken om bij deze vraag stil te staan."

Betrokkenheid van leden en externen

Opdracht aan de commissie is om zowel (oud-) leden te spreken en hun visie te laten geven op de toekomst van het CDA als ook een intensief extern traject met wetenschappers, opinieleiders en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties te doorlopen.

Onderzoekstraject

Het Partijbestuur heeft de commissie een aantal aandachtspunten meegegeven:

1. Zijn sinds de ontstaansgeschiedenis van het CDA ontwikkelde concepten nog houdbaar en werkbaar tegen de achtergrond van maatschappelijke ontwikkelingen? Welke rol speelt de christendemocratie in Nederland en in Europa?;
2. Welke trends kunnen worden aangemerkt als relevant voor de toekomstige ontwikkeling van de partij?;
3. Welke kracht en betekenis kan worden toegekend aan de "C" van het CDA in het huidige (en toekomstige) tijdsgewricht? Eveneens: Welke rol en betekenis kan worden toegekend aan de positie van de samenstellende erfdelen en andere richtingen binnen de partij?
4. Hoe verankeren we het CDA weer als brede volkspartij met wortels in de gehele samenleving?
5. Een analyse van de electorale bewegingen;
6. Hoe kan de cultuur binnen de partij worden gekenschetst? Te denken valt aan de verhoudingen tussen de verschillende gremia en de rollen van de verschillende actoren, de processen van besluitvorming;

7. Hoe kan de cultuur rondom de beelddragers en bewindspersonen worden geduid;
8. De analyse en beoordeling van het proces van kandidaatstelling en samenstelling van de lijst alsmede het proces van samenstelling van het verkiezingsprogramma;
9. De totstandkoming, wijze en uitvoering van de campagne(strategie).

BIJLAGE 2   LEDEN EVALUATIECOMMISSIE EN REFLECTIEGROEP

De leden van de evaluatiecommissie zijn: Léon Frissen (voorzitter), Ruth Peetoom (vicevoorzitter), Frans Slangen (vicevoorzitter), Suat Ari, Jan Beumer, Hans de Bruijn, Alfons Dölle, Jannie v.d. Hul-Omta, Isa Kahraman, Ben Knapen (benoemd als lid, heeft zich teruggetrokken na benoeming als Staatssecretaris), Pieter-Gerrit Kroeger, Maurice Limmen, Albert Jan Maat, Marijse Neuteboom-Klink, Marijn Noordam-ter Maat, Annie Schreijer-Pierik, Antonio da Silva, Teusjan Vlot en Pim Walenkamp

De leden van de reflectiegroep van de evaluatiecommissie zijn: Mustafa Amaouch, Willem-Jelle Berg, Ronald van Bruchem, Lous Coppoolse, Annet Doesburg, Johan Ebbers, Gonnie Ebbink-de Nooij, Piet Fortuin, Herman Graaff, Marijke van Haaren-Koopman, Loes Holtkamp-van Es, Arend Jansen, Alwin de Jong, Jeltien Kraaijeveld-Wouters, Gisela Mohanlal, Jenneken Nuijt-Verschoor, Wilma van der Rijt-van der Kruis, Peter Roelofs, Wubbo Tempel, Johan Ursem en Jan Waaijer

Het ambtelijk secretariaat van de commissie is in handen van: Reinier Fleurke, Ruud Helmink en Huibert van Rossum

BIJLAGE 3 DE COMMISSIE HEEFT GESPROKEN MET:

Helena Aalberts, Gerrit Alsema, Mustafa Amaouch, Peter Arensman, Cas Aerts, W. Attema, Wessel Bakker, Jan Peter Balkenende, Jan Barneveld, Theo Beelen, Gonneke Bennes, Klaske van den Berg, Chris Beumer, Angela van de Biezen, Hay de Bitter, Henk Bleker, Hans Blom, Bas Jan van Bochove, Martin Bos, Joop Bosch, Gerben Bosma, Jan Bouwhuis, M. Braam, Arjan Brak, Wim van den Brandt, Gabriël van den Brink, Elco Brinkman, Wim Brus, Arinda Callewaert, Judith Compagner, Ilse van Dalen, Rens Dietz, Corrie van Dijk, Olger van Dijk, Jan Jacob van Dijk, Wiebrand Dijkstra, Rens van Doeselaar, Piet Hein Donner, Johan Doornbos, Wim Eilering, Joop Einhaus, Paul Ekelschot, Osman Elmaci, Ibrahim Emili, Rob Engbers, Camiel Eurlings, Einte Faber, Piet Feskens, Til Gardeniers, Jacobine Geel, Pieter van Geel, Arie Geijssel, Leo van Gelder, Ad van Gorp, H. de Graaf, Jeroen de Graaf, Raymond Gradus, Ferdinand Grapperhaus, Petra Groeneweg, Jack Groffen, Janny Grootjans-Doornbos, Jitske Haagsma, Henk de Haan, Jeanne de Haan, Marcel 't Hart, Pieter Heerma, Jasper Heesakkers, Peter van Heeswijk, Jan van der Heide, Wiel Heinrichs, Wiel van Heugten, Ernst Hirsch Ballin, Cor Hoeksma, Henk Holl, Jos Houben, Henny Houben-Sipman, Hans Huibers, J.S. Huizinga, Jos Huizinga, Piet Hunse, Jan Kees de Jager, Rita de Jager-de Boer, Harmen Jansen, Henny Jansen, Hester Jansen, Noud Janssen, Folkert Jensma, Henk de Jong, Wilbert de Jong, Marjan van Kampen, Mahmut Kaptan, Kaptan, David van Keulen, Gerrit Klifman, Ab Klink, Peter Koekoek, Gerard Koers, Cees Kok, Sjoerdije Kok, Teuny Kok-Schot, Jantje Koning, Michael Kroot, Hans de Kunder, Gilbert de Laat, Hannie van Leeuwen, Ronald Leffers, Inge van der Linden, René van der Linden, Leon Litjens, Wim Logtmeijer, Marianne Luyer, Hubert Mackus, Harrie Martens, Bauke Meijer, Hilda Meijer, Dirk Minne Vis, Akbal Mohamed, S. Mulder, Johan Mulder, Hans de Munnik, Erika Nap, Ellen Nauta, Alice van den Nieuwboer, Krista Nijssen, Peter Noordhoek, Gerard Oomen, Jeroen van Oort, Bert Otten, Jeffrey Oudeman, Rene Paas, Marleen de Pater, Ivo Pertijs, Paul Peters, Winand Quaedvlieg, Mitra Rambaran, Tjalling Reitsma, Simone Rijneveld, Leen la Rivière, Peter Roelofs, Thirza Rojer, Jan Ronnes, Yvonne van Rooij, Maurice Roovers, Marjoleen Sanders, Geert Sanders, Jaap Scheele, Armand Schins, Theo Schomaker, André Schuuring, Harrie Sienot, Michael Sijbom, Stefan Sijbom, Hans Slijkerman, Eiko Smid, Piet Smink, Jaap Smit, Johan Smit, Rienk van Splunder, Ton van der Stoep, Dirk Stoevenbelt, Michael Stomp, Ties Sweijen, Carel Taminiau, Ahmet Taskan, Chantal Teunissen, Jeu Titulaer, Ayhan Tonca, Madeleine van Toorenborg, Jan Top, Annie van Unen, Peter Veerman, Geert van der Velde, Henk Veldhuizen, Jan Velthuis, Jeroen van Velzen, Maxime Verhagen, Peter Verhoeff, Jan Veurink, Hendrike Visser, Boudi van Vlijmen, H. Vos, Pieter de Vries, Elke de Vries, Jack de Vries, David Vriesendorp, Sjouke Vrij, Yasar Vural, Ton van Vuren, Jozef Waanders, Peter van de Wardt, Willibrord Wedemeijer, Quinten Weeterings, Patrick Welman, H.A.F. Wennink, Guus van der Werff, Jos Werner, Hans van Werven, Harry Wesselink, Berend Wiarda, Jan van Wieren, Ibrahim Wijbenga, Arie Wijten, Roelof Jan de Wild, Ans Willemse-van der Ploeg, Tjalling de Wit, Tim Wouters, Frans Wouters, Mahmut Yazici, Turan Yazir, Jaap Ypma, Roy Zagers, Dave Zagers, Ans van Zeeland, Wim Zielhuis, Ko Zuidweg

De commissie heeft verder bijna 600 brieven en e-mails ontvangen. De brieven- en mailschrijvers hebben allen een persoonlijk antwoord ontvangen; met velen van hen is tevens door een of meer commissieleden een persoonlijk gesprek gevoerd.

BIJLAGE 4 SAMENVATTING

KENNISMONITOR 2010

Voorbij de tegenstelling in een slimmer Nederland, Kenniseconomie Monitor 2010

KENNISECONOMIE VERSCHERPT MAATSCHAPPELIJKE TEGENSTELLINGEN

Op 1 oktober 2010 heeft Stichting Nederland Kennisland de Kenniseconomie Monitor 2010 gepresenteerd. Na eerdere edities in 2003 en 2006 wordt in deze publicatie opnieuw gekeken hoe de Nederlandse kenniseconomie ervoor staat. Nederland staat op de 8^e plek. Denemarken en Zweden staan gezamenlijk bovenaan. Verder waarschuwt de Kenniseconomie Monitor 2010 voor maatschappelijke tegenstellingen die met de opkomst van de kenniseconomie kunnen toenemen. Als we niets doen, dreigen bijvoorbeeld tegenstellingen tussen jonge en oude generaties, hoger en lager opgeleiden en groei- en krimpregio's de komende jaren toe te nemen. De Kenniseconomie Monitor 2010 analyseert deze tegenstellingen en komt met aanbevelingen hoe deze te overbruggen.

DE MOEDERINDEX VAN DE KENNISECONOMIE

Nederland wil bij de top 5 van beste kennislanden horen, zo viel ook in de Troonrede te lezen. Welke positie heeft Nederland nu? In tal van rapporten worden hierover statistieken gepresenteerd. De Kenniseconomie Monitor 2010 komt daarom met een 'moederindex van de kenniseconomie'. Deze index is samengesteld uit de 15 belangrijkste internationale rankings over kennis en innovatie. Dit zijn onder andere de Global Competiveness Index (van het World Economic Forum), de European Innovation Scoreboard en de Shanghai Academic Ranking.

Denemarken en Zweden staan in deze moederindex gezamenlijk bovenaan. Zij leiden een kopgroep met Canada, Singapore, Zwitserland, de VS en Finland. Deze landen scoren op meer dan de helft van alle indices hoger dan Nederland. Nederland behaalt een 8e plek. De afstand van Nederland tot de koplopers is behoorlijk en eerder gegroeid dan afgenomen. Achter Nederland volgen 31 landen die op minimaal één van de 15 indices maar op niet meer dan de helft daarvan hoger scoren dan Nederland. Direct achter Nederland komen het Verenigd Koninkrijk, Hong Kong, Japan, Australië en Zuid-Korea. De moederindex van de kenniseconomie zal door Kennisland de komende jaren regelmatig worden geactualiseerd zodra nieuwe uitkomsten van de 15 indices bekend zijn.

5 MAATSCHAPPELIJKE TEGENSTELLINGEN VAN DE KENNISECONOMIE

De Kenniseconomie Monitor 2010 vraagt verder vooral aandacht voor vijf tegenstellingen die samenhangen met de opkomst van de kenniseconomie. Dit zijn bestaande maatschappelijke tegenstellingen die door de opkomst van de kenniseconomie scherper worden, maar ook nieuwe tegenstellingen die zullen ontstaan. Hoe we als land met deze tegenstellingen omgaan, bepaalt in hoge mate onze kansen op welvaart in de toekomst, en hoe Nederland er straks uitziet. Deze vijf tegenstellingen zijn:

Jong versus oud: Vanaf komend jaar gaat de vergrijzing in de versnelling. In 2038 is 24% van de bevolking 65 jaar of ouder. Langer doorwerken is logisch omdat we in de kenniseconomie minder fysieke arbeid verrichten en later beginnen met werken door langere scholing. Maar tegelijk veranderen beroepen sneller dan ooit en investeren we in Nederland zeer beperkt in oudere

werknemers om te blijven leren. Met als effect een lage arbeidsparticipatie. Tegelijk wordt de druk op de jongere generatie enorm vergroot. Zij moeten straks met minder mensen dezelfde welvaart opbrengen, zullen meer zorgtaken zelf moeten doen wegens arbeidsmarkttekorten en meer moeten betalen voor publieke voorzieningen. Voor hen dreigt een collectieve burn out als we niet slimmer gaan werken. Want met harder of meer werken valt dit niet op te lossen.

Hoog versus laag: De kloof tussen hoger en lager opgeleiden wordt dieper. Hoger opgeleiden hebben een fors hogere kans op werk, zijn gelukkiger en leven langer gezond. De Tweede Kamer bestaat inmiddels voor 90% uit hoger opgeleiden. Lager opgeleiden voelen zich vaker buitengesloten, hebben minder vertrouwen in anderen en in instituties als de overheid. Zij hebben weinig boodschap aan de kenniseconomie. Maar het aantal banen voor lager en middelbaar opgeleiden neemt niet af. En Nederland loopt bij de jonge generaties achter waar het gaat om het aandeel hoger opgeleiden.

Open versus gesloten: In de kenniseconomie is kennis een belangrijke waarde. Nederland verdient jaarlijks 1,3 miljard aan de verkoop van kennis in de vorm van licenties en octrooien aan het buitenland. Maar het is altijd balanceren tussen afschermen van kennis om ermee te verdienen en vrijgeven van kennis om te kunnen innoveren. Zeker in een tijd waarin het door technologie gemakkelijk is om kennis te delen. Dit leidt tot een tegenstelling. Gaan we kennis afsluiten door sterkere handhaving van auteursrecht en octrooien, of zorgen we voor openheid om innovatie te bevorderen? Deze tegenstelling zorgt nu al voor heftig debat, bijvoorbeeld over het downloaden en een vrij internet. De vraag kan breder worden gesteld: willen we een open of een gesloten samenleving?

Materieel versus immaterieel: Het Westen heeft geen monopolie meer op denkwerk. In een opkomende economie zoals China studeren al meer dan 22 miljoen studenten aan de universiteit. Ook R&D-activiteiten verplaatsen zich steeds vaker naar Azië. En Nederland is al een aantal jaren kampioen in R&D-verplaatsingen, zoals recent met Organon en Abbot is bewezen. Tegelijkertijd is Europa sterk afhankelijk van grondstoffen om bijvoorbeeld laptops en windmolens te kunnen maken. Die grondstoffen heeft Europa echter niet, maar China wel.

Krimp versus groei: De kenniseconomie is een stedelijke economie. Met de steden gaat het goed. Anderzijds krijgt Nederland te maken met krimpgebieden (bijvoorbeeld Limburg en Zeeland) die de aansluiting op de kenniseconomie dreigen te verliezen en verarmen. De financiering van het Nederlandse onderwijs is niet bedacht op krimp, en scholen in krimpregio's dreigen de deuren te moeten sluiten. In Friesland worden nu al 78 van de 492 basisscholen met sluiting bedreigd. Toch is krimp niet alleen maar kommer en kwel. Door krimp ontstaat nieuwe ruimte voor vernieuwende initiatieven. Krimpregio's kunnen speeltuinen zijn voor innovatie.

Meer informatie is te vinden op: <http://www.kennisland.nl/kem2010>

BIJLAGE 5   UITSLAGEN TWEEDE KAMERVERKIEZINGEN

UITSLAGEN TWEEDE KAMERVERKIEZINGEN 9 JUNI 2010 PER PROVINCIE
(GERANGSCHIKT NAAR VERLIESPERCENTAGE)

Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verschil
Friesland	18,2	28,1	-9,9	PvdA	CDA	-35,2%
Overijssel	20,4	33,0	-12,6	CDA	CDA	-38,2%
Drenthe	13,8	22,5	-8,7	PvdA	PvdA	-38,7%
Groningen	11,1	18,3	-7,2	PvdA	PvdA	-39,3%
Zeeland	16,2	28,0	-11,8	VVD	CDA	-42,1%
Limburg	16,0	28,6	-12,6	PVV	CDA	-44,1%
Gelderland	15,7	29,3	-13,6	VVD	CDA	-46,4%
Brabant	16,2	31,8	-15,6	VVD	CDA	-49,1%
Zuid-Holland	11,2	24,2	-13,0	VVD	CDA	-53,7%
Flevoland	10,7	23,8	-13,1	VVD	CDA	-55,0%
Utrecht	12,0	26,8	-14,8	VVD	CDA	-55,2%
Noord-Holland	9,0	21,0	-12,0	PvdA	PvdA	-57,1%

**UITSLAGEN TWEDE KAMERVERKIEZINGEN 9 JUNI 2010 PER GEMEENTE
(GERANGSCHIKT NAAR VERLIESPERCENTAGE)**

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Almere	Flevoland	5,1	17,3	-12,2	VVD	PvdA	-70,52%
Oostzaan	Noord-Holland	5,8	17,3	-11,5	VVD	VVD	-66,47%
Amsterdam	Noord-Holland	3,3	9,6	-6,3	PvdA	PvdA	-65,63%
Hellevoetsluis	Zuid-Holland	7,2	20,6	-13,4	VVD	CDA	-65,05%
Purmerend	Noord-Holland	6,4	18,3	-11,9	VVD	PvdA	-65,03%
Zandvoort	Noord-Holland	7,5	20,8	-13,3	VVD	VVD	-63,94%
Landsmeer	Noord-Holland	6,3	17,1	-10,8	VVD	VVD	-63,16%
Diemen	Noord-Holland	6,3	16,9	-10,6	PvdA	PvdA	-62,72%
Zeevang	Noord-Holland	8,4	22,0	-13,6	VVD	VVD	-61,82%
Utrecht	Utrecht	6,5	17,0	-10,5	PvdA	PvdA	-61,76%
Vlieland	Friesland	7,4	19,3	-11,9	VVD	VVD	-61,66%
Laren	Noord-Holland	11,5	29,9	-18,4	VVD	VVD	-61,54%
Uithoorn	Noord-Holland	11,8	30,6	-18,8	VVD	CDA	-61,44%
Spijkernisse	Zuid-Holland	6,8	17,6	-10,8	PVV	PvdA	-61,36%
Zoetermeer	Zuid-Holland	8,8	22,7	-13,9	VVD	CDA	-61,23%
Amstelveen	Noord-Holland	9,2	23,4	-14,2	VVD	VVD	-60,68%
Leiden	Zuid-Holland	6,5	16,5	-10,0	PvdA	PvdA	-60,61%
Tiel	Gelderland	9,1	22,9	-13,8	VVD	PvdA	-60,26%
Lelystad	Flevoland	7,3	18,3	-11,0	VVD	PvdA	-60,11%
Naarden	Noord-Holland	10,3	25,8	-15,5	VVD	VVD	-60,08%
Haarlemmermeer	Noord-Holland	11,0	27,5	-16,5	VVD	CDA	-60,00%
Den Haag	Zuid-Holland	6,8	17,0	-10,2	PvdA	PvdA	-60,00%
Edam-Volendam	Noord-Holland	19,4	48,3	-28,9	PVV	CDA	-59,83%
Wieringen	Noord-Holland	7,9	19,4	-11,5	VVD	PvdA	-59,28%
Barendrecht	Zuid-Holland	11,4	27,9	-16,5	VVD	CDA	-59,14%
Haarlem	Noord-Holland	7,2	17,6	-10,4	PvdA	PvdA	-59,09%
Weesp	Noord-Holland	9,5	23,1	-13,6	VVD	CDA	-58,87%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Verskil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Pijnacker-Nootdorp	Zuid-Holland	14,0	34,0	-20,0	VVD	CDA	-58,82%
Wassenaar	Zuid-Holland	13,4	32,5	-19,1	VVD	VVD	-58,77%
Bussum	Noord-Holland	9,9	24,0	-14,1	VVD	VVD	-58,75%
IJsselstein	Utrecht	11,9	28,7	-16,8	VVD	CDA	-58,54%
Uitgeest	Noord-Holland	11,7	28,2	-16,5	VVD	CDA	-58,51%
Hoorn	Noord-Holland	9,0	21,6	-12,6	VVD	PvdA	-58,33%
Nieuwegein	Utrecht	10,2	24,4	-14,2	VVD	CDA	-58,20%
Soest	Utrecht	12,3	29,4	-17,1	VVD	CDA	-58,16%
Brielle	Zuid-Holland	9,8	23,4	-13,6	VVD	CDA	-58,12%
Culemborg	Gelderland	9,8	23,2	-13,4	VVD	CDA	-57,76%
Westvoorne	Zuid-Holland	10,9	25,8	-14,9	VVD	VVD	-57,75%
Wijk bij Duurstede	Utrecht	12,8	30,2	-17,4	VVD	CDA	-57,62%
Amersfoort	Utrecht	10,1	23,8	-13,7	VVD	CDA	-57,56%
Beverwijk	Noord-Holland	9,9	23,3	-13,4	VVD	CDA	-57,51%
Arnhem	Gelderland	7,4	17,4	-10,0	PvdA	PvdA	-57,47%
Rijswijk	Zuid-Holland	10,3	24,1	-13,8	VVD	CDA	-57,26%
Oegstgeest	Zuid-Holland	10,9	25,5	-14,6	VVD	CDA	-57,25%
Blaricum	Noord-Holland	11,8	27,6	-15,8	VVD	VVD	-57,25%
Heerhugowaard	Noord-Holland	11,7	27,3	-15,6	VVD	CDA	-57,14%
Velsen	Noord-Holland	9,8	22,8	-13,0	VVD	CDA	-57,02%
's-Hertogenbosch	Brabant	10,2	23,7	-13,5	VVD	CDA	-56,96%
Abcoude	Utrecht	13,3	30,9	-17,6	VVD	CDA	-56,96%
Lansingerland	Zuid-Holland	15,6	36,2	-20,6	VVD	CDA	-56,91%
Rotterdam	Zuid-Holland	6,3	14,6	-8,3	PvdA	PvdA	-56,85%
Hilversum	Noord-Holland	9,2	21,3	-12,1	VVD	CDA	-56,81%
Bloemendaal	Noord-Holland	12,2	28,2	-16,0	VVD	VVD	-56,74%
Capelle aan den IJssel	Zuid-Holland	9,7	22,4	-12,7	VVD	CDA	-56,70%
Albrandswaard	Zuid-Holland	11,7	27,0	-15,3	VVD	CDA	-56,67%
Hillegom	Zuid-Holland	14,4	33,2	-18,8	VVD	CDA	-56,63%
Den Helder	Noord-Holland	9,9	22,8	-12,9	VVD	CDA	-56,58%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Alphen aan den Rijn	Zuid-Holland	12,3	28,3	-16,0	VVD	CDA	-56,54%
Haarlemmerliede c.a.	Noord-Holland	13,2	30,3	-17,1	VVD	CDA	-56,44%
Zaanstad	Noord-Holland	7,5	17,2	-9,7	PvdA	PvdA	-56,40%
Leiderdorp	Zuid-Holland	11,5	26,3	-14,8	VVD	CDA	-56,27%
Tilburg	Brabant	10,9	24,9	-14,0	PvdA	CDA	-56,22%
Schagen	Noord-Holland	10,2	23,3	-13,1	VVD	CDA	-56,22%
Zeist	Utrecht	10,6	24,2	-13,6	VVD	CDA	-56,20%
Delft	Zuid-Holland	8,7	19,8	-11,1	PvdA	PvdA	-56,06%
Heemstede	Noord-Holland	12,2	27,7	-15,5	VVD	VVD	-55,96%
Ouder-Amstel	Noord-Holland	11,7	26,5	-14,8	VVD	CDA	-55,85%
Niedorp	Noord-Holland	11,8	26,7	-14,9	VVD	CDA	-55,81%
Noordwijk	Zuid-Holland	14,5	32,8	-18,3	VVD	CDA	-55,79%
Voorschoten	Zuid-Holland	13,4	30,3	-16,9	VVD	CDA	-55,78%
Muiden	Noord-Holland	10,5	23,7	-13,2	VVD	CDA/VVD	-55,70%
De Ronde Venen	Utrecht	16,8	37,9	-21,1	VVD	CDA	-55,67%
Wormerland	Noord-Holland	10,2	23,0	-12,8	VVD	CDA	-55,65%
Beuningen	Gelderland	13,7	30,8	-17,1	VVD	CDA	-55,52%
Alkmaar	Noord-Holland	8,6	19,3	-10,7	PvdA	PvdA	-55,44%
Houten	Utrecht	12,7	28,5	-15,8	VVD	CDA	-55,44%
Schiedam	Zuid-Holland	8,2	18,4	-10,2	PvdA	PvdA	-55,43%
Eindhoven	Brabant	10,6	23,7	-13,1	PvdA	CDA	-55,27%
Loenen	Utrecht	14,1	31,5	-17,4	VVD	CDA	-55,24%
Gorinchem	Zuid-Holland	9,9	22,1	-12,2	PvdA	PvdA	-55,20%
Baarn	Utrecht	12,3	27,4	-15,1	VVD	CDA	-55,11%
Duiven	Gelderland	15,0	33,4	-18,4	VVD	CDA	-55,09%
Beemster	Noord-Holland	13,1	29,1	-16,0	VVD	CDA	-54,98%
Zeewolde	Flevoland	13,6	30,2	-16,6	VVD	CDA	-54,97%
Nijmegen	Gelderland	8,2	18,2	-10,0	PvdA	PvdA	-54,95%
Leidschendam-Voorburg	Zuid-Holland	12,3	27,3	-15,0	VVD	CDA	-54,95%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Aalsmeer	Noord-Holland	15,7	34,8	-19,1	VVD	CDA	-54,89%
Gouda	Zuid-Holland	9,7	21,5	-11,8	PvdA	PvdA	-54,88%
Leusden	Utrecht	14,8	32,8	-18,0	VVD	CDA	-54,88%
De Bilt	Utrecht	11,6	25,7	-14,1	VVD	CDA	-54,86%
Mook en Middelaar	Limburg	14,8	32,6	-17,8	VVD	CDA	-54,60%
Breda	Brabant	11,4	25,1	-13,7	VVD	CDA	-54,58%
Gennep	Limburg	16,6	36,5	-19,9	SP	CDA	-54,52%
Vianen	Utrecht	13,8	30,3	-16,5	VVD	CDA	-54,46%
Zuidplas	Zuid-Holland	12,8	28,1	-15,3	VVD	CDA	-54,45%
Eemnes	Utrecht	14,7	32,1	-17,4	VVD	CDA	-54,21%
Buren	Gelderland	12,1	26,4	-14,3	VVD	CDA	-54,17%
Millingen aan de Rijn	Gelderland	12,1	26,4	-14,3	PvdA	PvdA	-54,17%
Vlaardingen	Zuid-Holland	9,6	20,9	-11,3	PVV	PvdA	-54,07%
Helmond	Brabant	12,2	26,5	-14,3	PVV	CDA	-53,96%
Teylingen	Zuid-Holland	16,7	36,2	-19,5	VVD	CDA	-53,87%
Stede Broec	Noord-Holland	15,0	32,5	-17,5	VVD	CDA	-53,85%
Krimpen aan den IJssel	Zuid-Holland	11,0	23,8	-12,8	VVD	CDA	-53,78%
Vught	Brabant	13,7	29,6	-15,9	VVD	CDA	-53,72%
Lisse	Zuid-Holland	17,6	38,0	-20,4	VVD	CDA	-53,68%
Brummen	Gelderland	11,4	24,5	-13,1	PvdA	PvdA	-53,47%
Oud Beijerland	Zuid-Holland	12,1	26,0	-13,9	VVD	CDA	-53,46%
Waterland	Noord-Holland	13,1	28,1	-15,0	VVD	CDA	-53,38%
Rhenen	Utrecht	12,7	27,2	-14,5	VVD	CDA	-53,31%
Heiloo	Noord-Holland	13,5	28,9	-15,4	VVD	CDA	-53,29%
Papendrecht	Zuid-Holland	12,8	27,3	-14,5	VVD	CDA	-53,11%
Anna Paulowna	Noord-Holland	14,8	31,5	-16,7	VVD	CDA	-53,02%
Drechterland	Noord-Holland	16,5	35,1	-18,6	VVD	CDA	-52,99%
Geldermalsen	Gelderland	14,5	30,7	-16,2	VVD	CDA	-52,77%
Montfoort	Utrecht	18,0	38,1	-20,1	VVD	CDA	-52,76%
Wijdemeeren	Noord-Holland	15,0	31,7	-16,7	VVD	CDA	-52,68%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Verskil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Enkhuizen	Noord-Holland	10,9	23,0	-12,1	PvdA	CDA	-52,61%
Hendrik-Ido-Ambacht	Zuid-Holland	13,1	27,6	-14,5	VVD	CDA	-52,54%
Goirle	Brabant	14,8	31,1	-16,3	VVD	CDA	-52,41%
Bergen	Noord-Holland	12,2	25,6	-13,4	VVD	CDA	-52,34%
Groningen	Groningen	6,4	13,4	-7,0	PvdA	PvdA	-52,24%
Breukelen	Utrecht	15,7	32,8	-17,1	VVD	CDA	-52,13%
Waddinxveen	Zuid-Holland	14,7	30,7	-16,0	VVD	CDA	-52,12%
Nieuwkoop	Zuid-Holland	20,5	42,8	-22,3	VVD	CDA	-52,10%
Graft-De Rijp	Noord-Holland	13,7	28,6	-14,9	VVD	CDA	-52,10%
Nederlek	Zuid-Holland	11,5	24,0	-12,5	VVD	CDA	-52,08%
Dordrecht	Zuid-Holland	9,4	19,6	-10,2	PvdA	PvdA	-52,04%
Westervoort	Gelderland	11,8	24,6	-12,8	PvdA	CDA	-52,03%
Boxmeer	Brabant	19,0	39,6	-20,6	SP	CDA	-52,02%
Utrechtse Heuvelrug	Utrecht	13,9	28,9	-15,0	VVD	CDA	-51,90%
Maassluis	Zuid-Holland	13,2	27,4	-14,2	VVD	CDA	-51,82%
Terschelling	Friesland	12,0	24,9	-12,9	PvdA	CDA	-51,81%
Wageningen	Gelderland	9,5	19,7	-10,2	PvdA	PvdA	-51,78%
Bergen op Zoom	Brabant	12,4	25,6	-13,2	VVD	CDA	-51,56%
Waalwijk	Brabant	15,9	32,8	-16,9	VVD	CDA	-51,52%
Oosterhout	Brabant	13,0	26,8	-13,8	VVD	CDA	-51,49%
Heemskerk	Noord-Holland	13,1	27,0	-13,9	VVD	CDA	-51,48%
Waalre	Brabant	16,6	34,2	-17,6	VVD	CDA	-51,46%
Castricum	Noord-Holland	14,2	29,1	-14,9	VVD	CDA	-51,20%
Huizen	Noord-Holland	14,1	28,8	-14,7	VVD	CDA	-51,04%
Langedijk	Noord-Holland	14,6	29,8	-15,2	VVD	CDA	-51,01%
Kaag en Braassem	Zuid-Holland	20,5	41,7	-21,2	VVD	CDA	-50,84%
Zutphen	Gelderland	8,8	17,9	-9,1	PvdA	PvdA	-50,84%
Best	Brabant	16,7	33,9	-17,2	VVD	CDA	-50,74%
Lingewaard	Gelderland	17,5	35,5	-18,0	VVD	CDA	-50,70%
Rheden	Gelderland	11,5	23,3	-11,8	PvdA	PvdA	-50,64%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Druten	Gelderland	15,6	31,6	-16,0	VVD	CDA	-50,63%
Dongen	Brabant	16,0	32,4	-16,4	VVD	CDA	-50,62%
Cuijk	Brabant	16,2	32,8	-16,6	SP	CDA	-50,61%
Cromstrijen	Zuid-Holland	12,9	26,1	-13,2	VVD	CDA	-50,57%
Noordwijkerhout	Zuid-Holland	18,8	38,0	-19,2	VVD	CDA	-50,53%
Veldhoven	Brabant	16,3	32,9	-16,6	VVD	CDA	-50,46%
Heusden	Brabant	17,5	35,3	-17,8	VVD	CDA	-50,42%
Loon op Zand	Brabant	17,7	35,7	-18,0	VVD	CDA	-50,42%
Ridderkerk	Zuid-Holland	11,8	23,8	-12,0	PVV	CDA	-50,42%
Bernisse	Zuid-Holland	14,5	29,2	-14,7	VVD	CDA	-50,34%
Geldrop-Mierlo	Brabant	16,1	32,3	-16,2	VVD	CDA	-50,15%
Schermer	Noord-Holland	16,6	33,3	-16,7	VVD	CDA	-50,15%
Koggenland	Noord-Holland	20,5	41,1	-20,6	VVD	CDA	-50,12%
Nuenen c.a.	Brabant	17,8	35,6	-17,8	VVD	CDA	-50,00%
Medemblik	Noord-Holland	16,3	32,6	-16,3	VVD	CDA	-50,00%
Strijen	Zuid-Holland	14,5	29,0	-14,5	VVD	CDA	-50,00%
Etten-Leur	Brabant	14,5	29,0	-14,5	VVD	CDA	-50,00%
Overbetuwe	Gelderland	16,8	33,5	-16,7	VVD	CDA	-49,85%
Schoonhoven	Zuid-Holland	14,4	28,7	-14,3	VVD	CDA	-49,83%
Oisterwijk	Brabant	18,7	37,1	-18,4	VVD	CDA	-49,60%
Veenendaal	Utrecht	16,3	32,3	-16,0	VVD	CDA	-49,54%
St. Michielsgestel	Brabant	18,5	36,6	-18,1	VVD	CDA	-49,45%
Maasdriel	Gelderland	18,0	35,6	-17,6	PVV	CDA	-49,44%
Boskoop	Zuid-Holland	17,9	35,4	-17,5	VVD	CDA	-49,44%
Boxtel	Brabant	16,0	31,6	-15,6	VVD	CDA	-49,37%
Roosendaal	Brabant	14,9	29,4	-14,5	VVD	CDA	-49,32%
Renkum	Gelderland	13,5	26,6	-13,1	VVD	CDA	-49,25%
Wijchen	Gelderland	16,6	32,7	-16,1	VVD	CDA	-49,24%
Reeuwijk	Zuid-Holland	18,4	36,2	-17,8	VVD	CDA	-49,17%
Texel	Noord-Holland	15,0	29,5	-14,5	VVD	CDA	-49,15%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Weert	Limburg	14,8	29,1	-14,3	PVV	CDA	-49,14%
Bunnik	Utrecht	17,6	34,6	-17,0	VVD	CDA	-49,13%
Wervershoof	Noord-Holland	22,4	44,0	-21,6	VVD	CDA	-49,09%
Woerden	Utrecht	18,0	35,3	-17,3	VVD	CDA	-49,01%
Uden	Brabant	17,3	33,9	-16,6	VVD	CDA	-48,97%
Rijnwoude	Zuid-Holland	18,4	36,0	-17,6	VVD	CDA	-48,89%
Vlissingen	Zeeland	11,5	22,5	-11,0	PvdA	CDA	-48,89%
Woensdrecht	Brabant	15,8	30,9	-15,1	PVV	CDA	-48,87%
Korendijk	Zuid-Holland	13,0	25,4	-12,4	VVD	CDA	-48,82%
Dronten	Flevoland	18,1	35,3	-17,2	VVD	CDA	-48,73%
Maastricht	Limburg	10,8	21,0	-10,2	PVV	PvdA	-48,57%
Grave	Brabant	16,6	32,2	-15,6	VVD	CDA	-48,45%
Westland	Zuid-Holland	22,8	44,2	-21,4	VVD	CDA	-48,42%
Heumen	Gelderland	17,8	34,5	-16,7	VVD	CDA	-48,41%
Binnenmaas	Zuid-Holland	14,4	27,9	-13,5	VVD	CDA	-48,39%
Bergambacht	Zuid-Holland	14,2	27,5	-13,3	VVD	CDA	-48,36%
Gilze en Rijen	Brabant	16,6	32,1	-15,5	VVD	CDA	-48,29%
Deventer	Overijssel	10,5	20,3	-9,8	PvdA	PvdA	-48,28%
Geertruidenberg	Brabant	14,4	27,8	-13,4	VVD	CDA	-48,20%
Zoeterwoude	Zuid-Holland	19,8	38,2	-18,4	VVD	CDA	-48,17%
Oostflakkee	Zuid-Holland	13,8	26,6	-12,8	PVV	CDA	-48,12%
Harenkarspel	Noord-Holland	17,9	34,5	-16,6	VVD	CDA	-48,12%
Aa en Hunze	Drenthe	7,9	15,2	-7,3	PvdA	PvdA	-48,03%
Roermond	Limburg	12,4	23,8	-11,4	PVV	CDA	-47,90%
Woudenberg	Utrecht	18,4	35,3	-16,9	VVD	CDA	-47,88%
Bellingwedde	Groningen	7,1	13,6	-6,5	PvdA	PvdA	-47,79%
Son en Breugel	Brabant	19,4	37,1	-17,7	VVD	CDA	-47,71%
Opmeer	Noord-Holland	21,4	40,9	-19,5	VVD	CDA	-47,68%
Zijpe	Noord-Holland	14,6	27,9	-13,3	VVD	CDA	-47,67%
Neder-Betuwe	Gelderland	12,9	24,6	-11,7	SGP	CDA	-47,56%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Schijndel	Brabant	18,2	34,7	-16,5	VVD	CDA	-47,55%
Leerdam	Zuid-Holland	14,6	27,8	-13,2	VVD	CDA	-47,48%
Oss	Brabant	14,4	27,4	-13,0	SP	SP	-47,45%
West Maas en Waal	Gelderland	19,5	37,1	-17,6	VVD	CDA	-47,44%
Venlo	Limburg	14,3	27,2	-12,9	PVV	CDA	-47,43%
Midden-Delfland	Zuid-Holland	24,1	45,8	-21,7	VVD	CDA	-47,38%
Roerdalen	Limburg	17,7	33,6	-15,9	PVV	CDA	-47,32%
Lochem	Gelderland	15,2	28,7	-13,5	VVD	CDA	-47,04%
Doetinchem	Gelderland	15,0	28,3	-13,3	PvdA	CDA	-47,00%
Veghel	Brabant	21,7	40,9	-19,2	VVD	CDA	-46,94%
Haaren	Brabant	23,7	44,6	-20,9	VVD	CDA	-46,86%
Apeldoorn	Gelderland	13,4	25,2	-11,8	PvdA	CDA	-46,83%
Steenbergen	Brabant	15,6	29,3	-13,7	PVV	CDA	-46,76%
Cranendonck	Brabant	21,3	40,0	-18,7	PVV	CDA	-46,75%
Andijk	Noord-Holland	17,7	33,1	-15,4	VVD	CDA	-46,53%
Nieuw Lekkerland	Zuid-Holland	11,5	21,5	-10,0	SGP	CDA	-46,51%
Scherpenzeel	Gelderland	20,6	38,5	-17,9	VVD	CDA	-46,49%
Halderberge	Brabant	17,1	31,9	-14,8	PVV	CDA	-46,39%
Neerijnen	Gelderland	15,6	29,1	-13,5	VVD	CDA	-46,39%
Maasgouw	Limburg	18,4	34,3	-15,9	PVV	CDA	-46,36%
Zaltbommel	Gelderland	14,4	26,8	-12,4	VVD	CDA	-46,27%
Doesburg	Gelderland	11,2	20,8	-9,6	PvdA	SP	-46,15%
Dirksland	Zuid-Holland	13,7	25,4	-11,7	SGP	CDA	-46,06%
Stein	Limburg	14,3	26,5	-12,2	PVV	CDA	-46,04%
Bodegraven	Zuid-Holland	19,6	36,3	-16,7	VVD	CDA	-46,01%
Harlingen	Friesland	11,7	21,6	-9,9	PvdA	PvdA	-45,83%
Eijsden	Limburg	17,9	33,0	-15,1	PVV	CDA	-45,76%
Ede	Gelderland	17,8	32,8	-15,0	VVD	CDA	-45,73%
Brunssum	Limburg	11,1	20,4	-9,3	PVV	PvdA	-45,59%
Landgraaf	Limburg	11,7	21,5	-9,8	PVV	SP	-45,58%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Meerssen	Limburg	16,9	31,0	-14,1	PVV	CDA	-45,48%
Meppel	Drenthe	12,6	23,1	-10,5	PvdA	PvdA	-45,45%
Drimmelen	Brabant	17,7	32,4	-14,7	VVD	CDA	-45,37%
Winterswijk	Gelderland	13,5	24,7	-11,2	PvdA	PvdA	-45,34%
Rucphen	Brabant	14,6	26,7	-12,1	PVV	CDA	-45,32%
Wieringermeer	Noord-Holland	17,8	32,5	-14,7	VVD	CDA	-45,23%
Noord-Beveland	Zeeland	17,1	31,2	-14,1	VVD	CDA	-45,19%
Oudewater	Utrecht	24,1	43,9	-19,8	VVD	CDA	-45,10%
Zwolle	Overijssel	12,3	22,4	-10,1	PvdA	PvdA	-45,09%
Heeze-Leende	Brabant	23,9	43,5	-19,6	VVD	CDA	-45,06%
Haren	Groningen	12,2	22,2	-10,0	PvdA	PvdA	-45,05%
Alblasserdam	Zuid-Holland	12,7	23,1	-10,4	PvdA	CDA	-45,02%
Lemsterland	Friesland	17,1	31,1	-14,0	VVD	CDA	-45,02%
Zevenaar	Gelderland	18,1	32,9	-14,8	PvdA	CDA	-44,98%
Lopik	Utrecht	22,9	41,6	-18,7	CDA	CDA	-44,95%
Moerdijk	Brabant	17,2	31,2	-14,0	VVD	CDA	-44,87%
Leeuwarden	Friesland	9,6	17,4	-7,8	PvdA	PvdA	-44,83%
Reusel-De Mierden	Brabant	26,6	48,2	-21,6	CDA	CDA	-44,81%
Nijkerk	Gelderland	21,8	39,4	-17,6	VVD	CDA	-44,67%
Hengelo	Overijssel	15,5	28,0	-12,5	PvdA	CDA	-44,64%
Nuth	Limburg	16,9	30,5	-13,6	PVV	CDA	-44,59%
Harderwijk	Gelderland	19,9	35,9	-16,0	VVD	CDA	-44,57%
Middelharnis	Zuid-Holland	13,7	24,7	-11,0	VVD	CDA	-44,53%
Schouwen-Duiveland	Zeeland	15,8	28,4	-12,6	VVD	CDA	-44,37%
Valkenswaard	Brabant	18,2	32,7	-14,5	VVD	CDA	-44,34%
Laarbeek	Brabant	22,1	39,7	-17,6	CDA	CDA	-44,33%
Bergen	Limburg	22,1	39,7	-17,6	PVV	CDA	-44,33%
Hilvarenbeek	Brabant	23,5	42,2	-18,7	CDA	CDA	-44,31%
Rijnwaarden	Gelderland	17,0	30,5	-13,5	PVV	CDA	-44,26%
Beesel	Limburg	16,8	30,1	-13,3	PVV	CDA	-44,19%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Bladel	Brabant	25,0	44,7	-19,7	CDA	CDA	-44,07%
Venray	Limburg	21,2	37,9	-16,7	CDA	CDA	-44,06%
Mill en St. Hubert	Brabant	24,8	44,3	-19,5	CDA	CDA	-44,02%
Oldenzaal	Overijssel	21,5	38,4	-16,9	CDA	CDA	-44,01%
Enschede	Overijssel	11,2	20,0	-8,8	PvdA	PvdA	-44,00%
St. Anthonis	Brabant	29,1	51,9	-22,8	CDA	CDA	-43,93%
Weststellingwerf	Friesland	14,3	25,5	-11,2	PvdA	PvdA	-43,92%
Leudal	Limburg	22,1	39,4	-17,3	PVV	CDA	-43,91%
Almelo	Overijssel	14,7	26,2	-11,5	PvdA	PvdA	-43,89%
Noordenveld	Drenthe	10,5	18,7	-8,2	PvdA	PvdA	-43,85%
Tholen	Zeeland	14,6	26,0	-11,4	SGP	CDA	-43,85%
Vlist	Zuid-Holland	19,1	34,0	-14,9	VVD	CDA	-43,82%
Katwijk	Zuid-Holland	24,9	44,3	-19,4	CDA	CDA	-43,79%
Maasdonk	Brabant	24,4	43,4	-19,0	CDA	CDA	-43,78%
Boekel	Brabant	28,1	49,9	-21,8	CDA	CDA	-43,69%
Deurne	Brabant	24,5	43,5	-19,0	CDA	CDA	-43,68%
Someren	Brabant	27,1	48,1	-21,0	CDA	CDA	-43,66%
Sliedrecht	Zuid-Holland	13,2	23,4	-10,2	PvdA	CDA	-43,59%
Landerd	Brabant	24,6	43,6	-19,0	CDA	CDA	-43,58%
Beek	Limburg	16,6	29,4	-12,8	PVV	CDA	-43,54%
Goedereede	Zuid-Holland	18,3	32,4	-14,1	SGP	CDA	-43,52%
Aalburg	Brabant	20,3	35,9	-15,6	SGP	CDA	-43,45%
Hoogezand-Sappemeer	Groningen	7,3	12,9	-5,6	PvdA	PvdA	-43,41%
Sluis	Zeeland	16,5	29,1	-12,6	VVD	CDA	-43,30%
Assen	Drenthe	9,7	17,1	-7,4	PvdA	PvdA	-43,27%
Tynaarlo	Drenthe	10,0	17,6	-7,6	PvdA	PvdA	-43,18%
Terneuzen	Zeeland	15,3	26,9	-11,6	PVV	CDA	-43,12%
Lingewaal	Gelderland	18,1	31,8	-13,7	VVD	CDA	-43,08%
Westerveld	Drenthe	12,7	22,3	-9,6	PvdA	PvdA	-43,05%
Groesbeek	Gelderland	17,5	30,6	-13,1	PvdA	CDA	-42,81%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Verskil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Asten	Brabant	26,2	45,8	-19,6	CDA	CDA	-42,79%
Haaksbergen	Overijssel	24,6	43,0	-18,4	CDA	CDA	-42,79%
Voorst	Gelderland	21,2	37,0	-15,8	VVD	CDA	-42,70%
Onderbanken	Limburg	14,9	26,0	-11,1	PVV	CDA	-42,69%
Heerlen	Limburg	10,9	19,0	-8,1	PVV	CDA	-42,63%
Ouderkerk	Zuid-Holland	15,2	26,4	-11,2	VVD	CDA	-42,42%
Renswoude	Utrecht	28,2	48,9	-20,7	CDA	CDA	-42,33%
Reimerswaal	Zeeland	16,1	27,9	-11,8	SGP	CDA	-42,29%
Gemert-Bakel	Brabant	24,8	42,9	-18,1	CDA	CDA	-42,19%
Kerkrade	Limburg	11,6	20,0	-8,4	PVV	PvdA	-42,00%
Zundert	Brabant	23,1	39,8	-16,7	VVD	CDA	-41,96%
Veendam	Groningen	8,3	14,3	-6,0	PvdA	PvdA	-41,96%
Horst aan de Maas	Limburg	25,5	43,9	-18,4	CDA	CDA	-41,91%
Alphen-Chaam	Brabant	27,2	46,8	-19,6	CDA	CDA	-41,88%
Epe	Gelderland	16,8	28,9	-12,1	VVD	CDA	-41,87%
Nunspeet	Gelderland	20,0	34,4	-14,4	SGP	CDA	-41,86%
Sittard-Geleen	Limburg	14,9	25,6	-10,7	PVV	CDA	-41,80%
Ermelo	Gelderland	23,9	41,0	-17,1	CDA	CDA	-41,71%
Montferland	Gelderland	21,7	37,2	-15,5	CDA	CDA	-41,67%
Oirschot	Brabant	26,9	46,1	-19,2	CDA	CDA	-41,65%
Middelburg	Zeeland	13,9	23,8	-9,9	PvdA	CDA	-41,60%
Margraten	Limburg	21,8	37,3	-15,5	CDA	CDA	-41,55%
Sneek	Friesland	15,0	25,6	-10,6	PvdA	PvdA	-41,41%
Slochteren	Groningen	10,9	18,6	-7,7	PvdA	PvdA	-41,40%
Giessenlanden	Zuid-Holland	19,3	32,9	-13,6	VVD	CDA	-41,34%
Hulst	Zeeland	18,6	31,7	-13,1	PVV	CDA	-41,32%
Liesveld	Zuid-Holland	20,5	34,9	-14,4	CDA	CDA	-41,26%
Berkelland	Gelderland	19,7	33,4	-13,7	VVD	CDA	-41,02%
Vaals	Limburg	15,3	25,9	-10,6	PVV	CDA	-40,93%
Heerenveen	Friesland	11,7	19,8	-8,1	PvdA	PvdA	-40,91%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Nederweert	Limburg	23,6	39,9	-16,3	CDA	CDA	-40,85%
Hardinxveld-Giessendam	Zuid-Holland	16,8	28,4	-11,6	SGP	CDA	-40,85%
Oost Gelre	Gelderland	27,4	46,3	-18,9	CDA	CDA	-40,82%
St. Oedenrode	Brabant	25,3	42,7	-17,4	CDA	CDA	-40,75%
Ubbergen	Gelderland	18,2	30,7	-12,5	PvdA	CDA	-40,72%
Boarnsterhim	Friesland	12,4	20,9	-8,5	PvdA	PvdA	-40,67%
Noordoostpolder	Flevoland	21,9	36,9	-15,0	CDA	CDA	-40,65%
Baarle-Nassau	Brabant	26,9	45,3	-18,4	CDA	CDA	-40,62%
Putten	Gelderland	26,1	43,9	-17,8	CDA	CDA	-40,55%
Voerendaal	Limburg	19,8	33,3	-13,5	PVV	CDA	-40,54%
Bernheezee	Brabant	24,3	40,8	-16,5	CDA	CDA	-40,44%
Borne	Overijssel	23,0	38,6	-15,6	CDA	CDA	-40,41%
Oude IJsselstreek	Gelderland	22,2	37,2	-15,0	CDA	CDA	-40,32%
Bronckhorst	Gelderland	23,2	38,8	-15,6	VVD	CDA	-40,21%
Barneveld	Gelderland	23,5	39,3	-15,8	CDA	CDA	-40,20%
Simpelveld	Limburg	17,9	29,9	-12,0	PVV	CDA	-40,13%
Werkendam	Brabant	22,9	38,2	-15,3	CDA	CDA	-40,05%
Goes	Zeeland	17,1	28,3	-11,2	PvdA	CDA	-39,58%
Losser	Overijssel	24,8	40,7	-15,9	CDA	CDA	-39,07%
Borsele	Zeeland	20,6	33,8	-13,2	CDA	CDA	-39,05%
Ameland	Friesland	24,7	40,5	-15,8	CDA	CDA	-39,01%
Eersel	Brabant	28,4	46,5	-18,1	CDA	CDA	-38,92%
Steenwijkerland	Overijssel	19,3	31,6	-12,3	PvdA	CDA	-38,92%
Skarsterlan	Friesland	21,1	34,4	-13,3	PvdA	CDA	-38,66%
Borger-Odoorn	Drenthe	11,9	19,4	-7,5	PvdA	PvdA	-38,66%
De Wolden	Drenthe	17,8	29,0	-11,2	VVD	CDA	-38,62%
Valkenburg aan de Geul	Limburg	19,0	30,9	-11,9	PVV	CDA	-38,51%
Schiermonnikoog	Friesland	15,9	25,8	-9,9	PvdA	CDA	-38,37%
Schinnen	Limburg	18,7	30,3	-11,6	PVV	CDA	-38,28%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Gulpen-Wittem	Limburg	20,8	33,6	-12,8	PVV	CDA	-38,10%
Delfzijl	Groningen	11,9	19,2	-7,3	PvdA	PvdA	-38,02%
Kapelle	Zeeland	22,1	35,6	-13,5	CDA	CDA	-37,92%
Bergeijk	Brabant	28,5	45,9	-17,4	CDA	CDA	-37,91%
Midden-Drenthe	Drenthe	16,3	26,2	-9,9	PvdA	PvdA	-37,79%
Oldambt	Groningen	8,8	14,1	-5,3	PvdA	PvdA	-37,59%
Woudrichem	Brabant	24,8	39,7	-14,9	CDA	CDA	-37,53%
Elburg	Gelderland	22,4	35,8	-13,4	CDA	CDA	-37,43%
Veere	Zeeland	21,6	34,4	-12,8	CDA	CDA	-37,21%
Gaasterlan-Sleat	Friesland	26,7	42,3	-15,6	CDA	CDA	-36,88%
Dinkelland	Overijssel	38,3	60,6	-22,3	CDA	CDA	-36,80%
Echt-Susteren	Limburg	19,7	31,1	-11,4	PVV	CDA	-36,66%
Coevorden	Drenthe	15,9	25,1	-9,2	PvdA	PvdA	-36,65%
Olst-Wijhe	Overijssel	22,0	34,4	-12,4	PvdA	CDA	-36,05%
Hatterem	Gelderland	18,5	28,9	-10,4	PvdA	CDA	-35,99%
Ooststellingwerf	Friesland	15,3	23,9	-8,6	PvdA	PvdA	-35,98%
Kampen	Overijssel	20,0	31,1	-11,1	CDA	CDA	-35,69%
Emmen	Drenthe	14,5	22,4	-7,9	PvdA	PvdA	-35,27%
Hof van Twente	Overijssel	25,8	39,8	-14,0	CDA	CDA	-35,18%
Rijssen-Holten	Overijssel	21,2	32,7	-11,5	SGP	CDA	-35,17%
Bunschoten	Utrecht	32,3	49,6	-17,3	CDA	CDA	-34,88%
Tubbergen	Overijssel	43,4	66,6	-23,2	CDA	CDA	-34,83%
Winsum	Groningen	16,3	25,0	-8,7	PvdA	PvdA	-34,80%
Aalten	Gelderland	27,0	41,4	-14,4	CDA	CDA	-34,78%
Leek	Groningen	15,1	23,1	-8,0	PvdA	PvdA	-34,63%
Wierden	Overijssel	32,9	50,3	-17,4	CDA	CDA	-34,59%
Wymbritseradiel	Friesland	28,6	43,7	-15,1	CDA	CDA	-34,55%
Franekeradeel	Friesland	20,3	31,0	-10,7	PvdA	PvdA	-34,52%
Nijefurd	Friesland	24,6	37,5	-12,9	CDA	CDA	-34,40%
Heerde	Gelderland	23,0	35,0	-12,0	CDA	CDA	-34,29%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Verskil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Leeuwarderadeel	Friesland	17,7	26,7	-9,0	PvdA	PvdA	-33,71%
Opsterland	Friesland	15,4	23,2	-7,8	PvdA	PvdA	-33,62%
Bedum	Groningen	21,0	31,6	-10,6	PvdA	CDA	-33,54%
Raalte	Overijssel	33,5	50,4	-16,9	CDA	CDA	-33,53%
Hardenberg	Overijssel	26,2	39,4	-13,2	CDA	CDA	-33,50%
Vlagtwedde	Groningen	15,5	23,3	-7,8	PvdA	PvdA	-33,48%
Marum	Groningen	18,1	27,2	-9,1	PvdA	PvdA	-33,46%
Zwartewaterland	Overijssel	21,5	32,3	-10,8	CDA	CDA	-33,44%
Menaldumadeel	Friesland	19,0	28,4	-9,4	PvdA	PvdA	-33,10%
Staphorst	Overijssel	20,4	30,4	-10,0	SGP	CDA	-32,89%
Zederik	Zuid-Holland	26,4	39,3	-12,9	CDA	CDA	-32,82%
Ten Boer	Groningen	16,0	23,8	-7,8	PvdA	PvdA	-32,77%
Smallingerland	Friesland	16,9	25,1	-8,2	PvdA	PvdA	-32,67%
Tytsjerksteradiel	Friesland	23,2	34,4	-11,2	PvdA	CDA	-32,56%
Ommen	Overijssel	30,4	44,7	-14,3	CDA	CDA	-31,99%
Graafstroom	Zuid-Holland	26,7	39,2	-12,5	CDA	CDA	-31,89%
Dalfsen	Overijssel	30,2	44,3	-14,1	CDA	CDA	-31,83%
Pekela	Groningen	8,8	12,9	-4,1	PvdA	PvdA	-31,78%
Hellendoorn	Overijssel	32,9	48,1	-15,2	CDA	CDA	-31,60%
Bolsward	Friesland	23,7	34,6	-10,9	PvdA	CDA	-31,50%
Littenseradiel	Friesland	23,5	34,2	-10,7	CDA	CDA	-31,29%
Urk	Flevoland	26,0	37,6	-11,6	SGP	CDA	-30,85%
Hoogeveen	Drenthe	22,2	32,1	-9,9	CDA	CDA	-30,84%
Menterwolde	Groningen	8,3	12,0	-3,7	PvdA	PvdA	-30,83%
Zuidhorn	Groningen	19,3	27,9	-8,6	PvdA	CDA	-30,82%
Wunseradiel	Friesland	26,1	37,6	-11,5	CDA	CDA	-30,59%
Eemsmond	Groningen	16,4	23,6	-7,2	PvdA	PvdA	-30,51%
Oldebroek	Gelderland	22,2	31,9	-9,7	CDA	CDA	-30,41%
De Marne	Groningen	16,5	23,4	-6,9	PvdA	PvdA	-29,49%
Het Bildt	Friesland	22,2	31,3	-9,1	PvdA	CDA	-29,07%

Gemeente	Provincie	Perc. 2010	Perc. 2006	Vershil in %	Grootste partij 2010	Grootste partij 2006	Relatief verlies
Loppersum	Groningen	19,4	27,2	-7,8	PvdA	PvdA	-28,68%
Stadskanaal	Groningen	17,9	25,0	-7,1	PvdA	PvdA	-28,40%
Groote gast	Groningen	28,9	40,3	-11,4	CDA	CDA	-28,29%
Kollumerland c.a.	Friesland	29,5	41,1	-11,6	CDA	CDA	-28,22%
Ferwerderadiel	Friesland	28,3	39,2	-10,9	CDA	CDA	-27,81%
Dongeradeel	Friesland	30,4	42,0	-11,6	CDA	CDA	-27,62%
Appingedam	Groningen	13,2	18,0	-4,8	PvdA	PvdA	-26,67%
Twenterand	Overijssel	31,3	42,6	-11,3	CDA	CDA	-26,53%
Dantumadiel	Friesland	25,3	33,9	-8,6	CDA	CDA	-25,37%
Achtkarspelen	Friesland	26,4	34,7	-8,3	CDA	CDA	-23,92%

CDA

Buitenom 18

Postbus 30453

2500 GL Den Haag

☎ 070 3424888

📠 070 3643417

🌐 www.cda.nl

